

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՆՅԵԱԼԻ ու ներկայի այիքները կը շարունակեն իրենց յաւերժական բախումը ժամանակի ժայռերուն դէմ եւ անոր արդիւնքը տեսնելու ամենէն բերրի դաշտը թերեւս գրականութիւնն է: Շատ են անցեալին գրուած գործերը, որոնք ժամանակի քննութեան դիմացած են եւ այսօր նորովի ընկալումով ու մեկնաբանութեամբ կը հասնին մեզի, կամ հարիւր թէ ասելի տարի ետք—խօսելով միայն արդի շրջանին մասին—կը կարդացուին մշտագոյ հետաքրքրութեամբ: «Բագին»ի մատենաշարի առաջին հրատարակութիւնը հանդիսացող Յարութիւն Քիւրքեանի *Սփիւռք եւ ինքնացում* հատորը նմանօրինակ այդպիսի փորձ մըն է, ուր տասնամեակներու ընթացքին կուտակուած աշխատանքին մէկ մասը անցեալը կը բերէ ներկային՝ թարմ ու հեռագնաց հայեացքով: Տիգրան Եկաւեան վարած է հարցագրոյց մը Յ. Քիւրքեանի հետ, ուր ընթերցողին առջեւ կը դրուին անցեալի ուսանելի մեկնաբանութիւններ՝ մեր օրերու ծիրին մէջ:

Անցեալի էջերու պեղումը սոսկ հնախօսութիւն չէ, այլ ունի նաեւ արդիական նշանակութիւն մը: Թէեւ կարելի է կարծել, որ ամէն ինչ ըսուած է Գրիգոր Չօիրայի մասին եւ շատ քիչ բան անյայտ է «նորավեպի իշխան»ի գրական, մերձ-գրական կամ ոչ-գրական վաստակէն, Վարդան Մատթեոսեան երեւան բերած է 1909ի մամուլին մէջ մոռացութեան մատնուած նամակ մը, այդ առիթով համապարփակ ներկայացում մը ընելով մերօրեայ ընթերցողին անծանօթ երեւոյթի մը մասին, որ իր այժմեականութիւնը լիովին կը պահէ: Մարտ 1909ի հակայեղափոխութենէն ու Ապտիւլ Յամիտի գահընկէցութենէն ետք, օսմանեան կառավարութեան գլուխը վերադարձած Երիտասարդ Թուրքերը փորձած են իրաւական ճանապարհով «հայ» անունը ինքնութենական բովանդակութենէ պարպել, ազգային գիծի արտայայտութիւնը փոխարինելով սոսկ կրօնական համայնքի գոյութիւնը ցոլացնող ու իրականութեան հետ աղերս չունեցող «գրիգորեան» հնարովի եզրոյթով՝ ուժացումի ճանապարհը բանալու նպատակով: Վ. Մատթեոսեան կ'եզրակացնէ 1909ի այս դրուագը կապելով քեմալական շրջանին կատարած ու արդէն յաջողութեան հասած փորձին, որու հետեւանքը մնայուն բնոյթ ունեցած է:

Պոլսահայ գրականութեան մէջ, Չաւէն Պիպեռեանի անունը միայն յայտնուեցաւ յետմահու: Այժմ սկսած են լոյսի գալ Պիպեռեանի մամուլի մէջ ցրուած գործերն ու անտիպները: Այս թիւով վերջ կը գտնէ Սեւան Տէյիրմենճեանի հրապարակումը, որ նուիրուած է գրագետի հակազեղութեան՝ իր երբեմնի ընկերոջ ու Պէյրութի ճանապարհով Յայաստան ներգաղթած Գեղամ Սեւանի վիպակի ծածկոյթով 1960ական թուականներուն հայրենի մամուլին մէջ լոյս տեսած էջերու: Պիպեռեան գրած է ընդարձակ քննադատական մը այդ գործին, որ անուանափոխումներու օգտագործումով հաշուեյարդարի անսքօղ փորձ մըն էր հեղինակին կողմէ ընդդէմ իր երբեմնի պոլսահայ ընկերներուն: Պիպեռեան անդամագնանած է Գ. Սեւանի գործն ու անձը, ի հարկէ բանավիճային շէշտ երանգներով, եւ թերեւս այս պատճառով ի վերջոյ նիւթը անտիպ մնացած է: Երբեմնի բարբերու այս նմոյշը կը պատկանի անցեալին, բայց այսպիսի յարձակումներ կրկնուած են մինչեւ մեր օրերը, այդ պատճառով այս աշխատութիւնը կը մտնէ նաեւ մեր ժամանակի օղակին մէջ շնորհիւ Սեւան Տէյիրմենճեանին: ✱

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական	1
Խաչիկ ՏԵՐ Ղուկասեան ԶԵՈՒԹԵԱՆ ՓԱՍՏԸ, ՎԵՐՋԱՊԷՍ...	
Ոչինչագրութեան կարելիութիւնը	5
ՈՉԻՆՉԱԳՐԵԼ	7
ՈՉԻՆՉԸԼԼԱԸ	8
Մարուշ Երամեան ՍԵՒ ԽՈՌՈՉՆԵՐ	9
Անոյշ Ակներեան ԿԱՊՈՅՏ ԳԻՇԵՐ	15
Նորա Պարութեան ԱՆՅՐԱԺԵՇՏՆ ԵՄ ԵՍ	23
Յարութիւն Յարութիւնեան ՏԱՏԻԿԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ	25

Խմբագիր | Սոնիա Զիլեճեան-Աճեմեան
Փոխխմբագիր | Վարդան Մատթեոսեան
Գործավար | Նայիրի Ադամեան
Ձեւաւորում եւ էջադրում | Անոյշ Ակներեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՈՒՐԴ

Մարուշ Երամեան
 Վիգէն Թիւֆէնքճեան
 Յակոբ Կիլիւիճեան
 Աւետիս Զաճեան
 Շողիկ Մկրտիչեան
 Արամ Պաչեան

Կարէն Զալլաթեան
 Սեւան Տէյիրմէնճեան
 Խաչիկ ՏԵՐ Ղուկասեան
 Միրնա Տուզճեան
 Յարութիւն Զիլըքճեան

Կողքի նկար՝ Արմեն Վահրամյանի

Տիգրան Եկաւեան | ԶԱՐՑԱԶՐՈՅՑ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԻՒՐՔՆԵԱՆԻ ՀԵՏ 33

Վարդան Մատթեոսեան | ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՅՐԱՊԻ ՄՈՌՑՈՒՄԾ
ՆԱՄԱԿԻ ՄԸ ՀԵՏՔԵՐՈՎ.....40

Սեւան Տէյիքմենճեան | ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ՝ ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՅԱՓՈՐՁԻ ՄԸ
ԱՌԹԻՒ. ԶԱԲԵՆ ՊԻՊԵՌԵԱՆ–ԳԵՂԱՄ ՍԵԻԱՆ
ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ (Շար. 2 եւ վերջ) 49

Արծուի Բախչինեան | ԶՈՆ ԱՓԴԱՅՔԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ 71

Արմեն Վահրամեան 79

Նոր ի նորոյ.....80

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝
Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Տրուումի կեդրոն՝
Համազգայինի Գրատարած,
Շաղգոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ

Տպագրութիւն՝
Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան» տպարանի

Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկղ. 80 1096 Պուրճ Համուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

Նկարը՝ Արմեն Կախատրյանի

ԽԱԶԻԿ ՏԷՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

ՉԵՈՒԹԵԱՆ ՓԱՍՏԸ, ՎԵՐՋԱՊԵՍ...¹

Ոչինչագրության կարելիությունը

«Վաղուց թեև իմ հայեացքը անյայտին է ու հեռու, ու իմ միտքը իմ սրտի հետ անհուններն է թափառում»
– Յովհաննես Թումանյան, *Հայրենիքիս հետ*

ԱՆՏՐԷ Կլիքսմանն (André Glucksmann 1937–2015) իր *Պատերազմի Խօսյալքը* (*Le Discours de la guerre*, Paris, Le Livre de Poche, 1985) գործի ներածականին մեջ կը նկարագրե ժան Փոլ Սարթրի (Jean Paul Sartre) հակազդեցությունը երբ թերթին մեջ կը կարդայ Յիրոշիմայի վրայ 6 օգոստոս 1945ին արձակուած կորիզային ռումբին լուրը: Փիլիսոփան, կ'ըսէ Կլիքսմանն, անակնկալի չի գար, չ'այլայլիր, պարզապէս կը խորհրդածէ. «Մահկանացուութեանս փաստը, վերջապէս»:

Իրական թէ երեւակայական Սարթրեան այս հակազդեցությունը կորիզային զենքի յայտնութեան գերագոյն փաստն է մարդկութեան գոյութենական սահմանափակումին: Կորիզային «սարսափի հաւասարակշռութեան» միաժամանակ անհեթեթ եւ ռազմավարականօրէն բանական տրամաբանութեամբ յատկանշուեցաւ 20րդ դարու երկրորդ կէսը: Pink Floydի «The Wall» ստեղծագործութեան “Mother, will they drop the bomb?” տողը թերեւս ամենէն տպաւորիչ արտայայտությունն է կորիզային զենքին պատճառած համամարդկային անձկութեան, ի մասնաւորի Եւրոպայի մէջ:

Սարթրի համար, կորիզային զենքով բացայայտուած «Մարդ արարածի մահկանացուութեան» փաստը, կամ՝ Թումանյանի «Թմկաբերդի առումը» բանաստեղծութեան «թափառական աշուղ»ի խօսքերով՝ «Մենք մահին ենք, մահը՝ մերը» ճշմարտությունը, այլեւս նիւթական իրողություն էր: Աւելի իրական քան տոսթոնելքեան սարսափի վարկածը՝ «Աստուծոյ մահ»ը, որ, ի դէպ, ոչ իսկ մտածողութեան առարկայ էր իրեն համար: Սարթր, յիշեցնենք, գոյութենականութեան պաշտպանութեան իր դասական գրությունը կ'աւարտէ հետեւեալ պարբերութեամբ.

¹ Վերախմբագրուած տարբերակ հեղինակի Դիմատետրի Էջին վրայ 10 մայիս 2020ին տեղադրուած բնագրին:

« L'existentialisme n'est pas tellement un athéisme au sens où il s'épuiserait à démontrer que Dieu n'existe pas. Il déclare plutôt : même si Dieu existait, ça ne changerait rien ; voilà notre point de vue. Non pas que nous croyions que Dieu existe, mais nous pensons que le problème n'est pas celui de son existence ; il faut que l'homme se retrouve lui-même et se persuade que rien ne peut le sauver de lui-même, fût-ce une preuve valable de l'existence de Dieu. En ce sens, l'existentialisme est un optimisme, une doctrine d'action, et c'est seulement par mauvaise foi que, confondant leur propre désespoir avec le nôtre, les chrétiens peuvent nous appeler désespérés » (*L'Existentialisme est un humanisme*, 1945).

Պաղ Պատերազմէն ետք, կորիզային քանդումի սարսափը կարծես չբացաւ, հակառակ որ «կորիզային ակումբ»ը ընդլայնեցաւ՝ Իսրայէլի, Յնդկաստանի, Փաքիստանի եւ Յիւսիսային Քորէայի բացայայտ կամ ոչ բացայայտ «անդամագրութեամբ»: Կորիզային սպառնալիքը առկայ է, բայց ո՛չ անոր ուրուականը: Թերեւս որոշիտեւ մարդկութիւնը ականատես է բնասպանութեան եւ կլիմայական փոփոխութեան դանդաղ յայտնութեանականութեան «նոր նորմալ»ին, ինչպէս Փօլ Քրուկման կը բնութագրէ (Paul Krugman, “Apocalypse Becomes the New Normal”, *The New York Times*, 20 յունուար 2020): Սարթը, որ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի սկիզբին ֆրանսական ուժերուն մէջ ծառայած է որպէս օդերեւութաբան, պիտի տեսնէ՞ր «մահկանացութեան փաստ» եթէ, ըսենք, միանար զուիցերիական Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւններու արշաւախումբի կազմակերպած «թաղման երթ»ին կիրակի, 22 սեպտեմբեր 2019ին, Կլիմայի Գազաթաժողովի նախօրեակին, դէպի Աւստրիոյ սահմանին վրայ գտնուող Փիզոլ սառցակոյտը: Գիտականօրէն ամենէն աւելի ուշադրութեան արժանի դարձած այդ սառցակոյտը օդի ջերմացման պատճառով այնքան կորսնցուցած էր սառոյցի իր զանգուածը որ արդէն դադրած է գիտական հետաքրքրութեան առարկայ ըլլալէ: Կամ՝ եթէ ականատես ըլլար Աւստրալիոյ հրդեհներուն, որոնց պարզած տեսարանները, ըստ ՆԱՍԱի Աբուա արբանեակէն առնուած լուսանկարներուն 4 յունուար 2020ին, համազօր էին Յիրոշիմայի պարզած տեսարանին կորիզային յարձակումէն ետք (Dawn Stover, “Australia’s “firenadoes” summon images of Hiroshima atomic bombs”, *The Bulletin of Atomic Scientist*, 14 յունուար 2020):

Բայց երեւակայենք Սարթըը 10 ապրիլ 2019ին, երբ Քաֆէ Տէ Ֆլոր, անշուշտ սրճարանէն դուրս բացօթեայ սեղաններէն մէկուն նստած, քանի ծխամորճը բերանն է, իր բջիջայինին վրայ *Տը Նիւ Եորք Թայմզ*ը աչքէ կ'անցնէ եւ կը կարդայ թերթի թղթակիցներէն Dennis Overbyeի յօդուածը. “Darkness Visible, Finally: Astronomers Capture First Ever Image of a Black Hole”: Մէկ օր առաջ, առաջին անգամ ըլլալով, գիտնականները յաջողած էին նկարել Սեւ Խոռոչ մը: “We have seen what we thought was unseeable”, կ'ըսէ գիտնականներէն մէկը, ակնարկելով տիեզերքի այն երեւոյթին ուր “matter, space and time come to an end and

vanish like a dream”: Սարթր պիտի դիտե համացանցի վրայ տեղադրուած նկարները, պիտի հիանայ անոնցմով, յետոյ գրպանէն պիտի հանէ *L'être et le néant*ի մէկ օրինակը, ուր նշումներ ըրած էր նոր հրատարակութեան մը համար, եւ պիտի ըսէ.

Չեութեան փաստը, վերջապէս...

Անյայտի ու հեռուի, անհուններու վախճանավայր Սեւ Խոռոչը Լայպնիցի գոյութենական հարցումը շրջած է. «Ինչո՞ւ ոչինչ, եւ ոչ թէ ինչ-որ-բան-մը»: Ոչինչագրութիւնը կարելի է: *

ՈՉԻՆՉԱԳՐԵԼ

Բառերէն հանէ ամէն երաժշտութիւն,
ամէն հնչեղութիւն եւ իմաստ:
Բառերէն հանէ ամէն ինչ
մութէն բացի
ուր քերթուածն է չգոյին:

Խաւարին մէջ համատարած
մութին զանգուածներն են,
արեւակոյ սեւ խոռոչներ
ուր հետքերն են անհետացման ամէն ինչի,
գոյին բառերուն որ ի սկզբանէ չէին Բանը
եւ այն միւսը որ ստեղծ(ագործ)եց
«անջրպետի մը գրաւում»:

Յոն են,
լոյսին միւս կողմը,
հանգրուանները ժամանումներու՝
արեւակոյ սեւ խոռոչներ
ուր հետքերն են անհետացման
գոյին այն բառերուն որ ի սկզբանէ չէին Բանը:

Ոչինչագիր բառերով հակաբերթո՞ղ
Ոչինչեղիք լեզուովդ հզօր,
որպէսզի այն միւս հնչիւնները օտարաբարբառ,
բառերը աղաւաղագիր,
կորսուին անանցեալ ժամանակիդ մէջ անտարածք,
չՍփիւռքուին

ՈՉԻՆՉԸԼԼԱԼ

Վայրեր կան ժամանակէն մոռցուած,
անանցեալ ու վայրագ,
վայրեր կան ուր գաղտնիք չկայ
եւ ոչ մէկ աստուած
որ ստեղծես (չ)ըլլալու համար:

Սեւ Խոռոչի մը նման վայրեր կան
տիեզերքներ կուլ տուած,
անբառ վայրեր, անբան
ի սկզբան բանէ:

Անլոյս վայրեր կան
անբուն եւ անարթուն գիշերներուդ պէս
քերթուածագիր ու անիմաստ,
երազներու անապատ վայրեր
իրենց գնացքը փախցուցած մղձաւանջներու:

Մտածողութեան խօսահոսքին մէջ կորսուած այդ ոչ-վայրերուն մէջ Սփիւռք
անհետացած լեզուի հնչիւններով կը գրես շատոնց Ռչինչեղած Յայտնութեան
մասին

ինչպէս այն քերթուածը որ ծնաւ բառերուն խորթ
եւ Պատմութեան՝

կտոր մը գոյութիւն անբաղձալի անցեալին եւ անպէտք ապագային միջեւ:

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

ՍԵՒ ԽՈՌՈՉՆԵՐ

Մի մարեք լոյսերը անկարելիին

* * *

Եւ մեր միջեւ սեւ խոռոչ մը
Որ ինքզինք կը ձեւէ
Կը տեղաւորուի
Յնայիչ վախազդու եւ անյատակ
Անհող տարածք մշակումի
Պեղելու ինչ կրնայ ըլլալ
Մեզմէ անկախ
Մեր միջեւ

Առանձնութեան հաճոյքներուն այբբենարանը
Լաւ սերտած
Մեներգներու արծագանգը խոռոչին մէջ դիտելով
Երագելով գուգերգի մը հաւանական հաճոյքը
Սարսափելով false note-երէն

* * *

Կը հանեմ զգեստները մէկ-մէկ
Չոր հագեր էի դարերէ ի վեր
Գտնելու մարմինս
Տեսնելու մորթիս գոյնը
Յամրելու կնճիռները պատմութեանս

Ամեն շերտի
Տարիները կը քակուին
Պիրկ մարմինս յուշ է արդէն
Բայց իմս է
Մութ մտերիմ

Մէկ ու միակ խոռոչը սեւ
Կը տրոփէ

Մահամերձ ձուկի կիրքով
Ջուրերուն տակ խեղդամահ
Հարցումներու տարափները ցողելով
Քիթուբերնիս

* * *

Հոն ամեն բան կը սկսի
Սկիզբէն իսկ
Կլաներ էր ամբողջը
Մօրս մեծ մօրս
Բոլոր կիներուն
Գերդաստանիս ցեղիս
Արիւնիս

Հիմա արիւնն ալ մոռցուած
Անսովոր յուշ
Թէ այլ բան
Որ անունին կը սպասէ

Քաջութիւն չէ ուրանալը

* * *

Երկու լեզուներու միջեւ
Թխմեր էի մարմինս
տեղ մը
պահպանելու յիմարութեամբ

կար խոռոչը
ամբարներով
այլին խորհրդաւոր հմայքով

ծաղիկներուն պէս Օ'Քիֆի
խոռոչներն ալ կրնան հազար
բան նշել
մնալ նոյնը ան-ծանօթը
ամեն բոպէ
խորք ու ծաւալ փոխելով

* * *

Մերկուրիւնը
 Ուր քեզի հետ ես ալ կ'իյնամ
 Ես իմ մէջս սուգուելու պէս
 Եւ պեղելու երկիրը որ
 Իմս է նաեւ
 Եւ որ քուկդ մայրենիք

Վերադարձ նոյն այս երկրին
 Նոյն մարմնին ուր եղեր ենք
 Հոլովոյթին սկիզբը
 Եւ ուր այսօր կը կենանք
 Աւարտի մէջ
 Որ սկիզբի համ ու հմայք
 Կը բուրէ

* * *

Սեւ խոռոչը
 Ուր կրնամ խորել ձեռքս
 Մանկաբարձի ձեռքի պէս տաք
 Արիւնոտ
 Վճռական եւ գուրգուրալից
 Եւ հանել
 Խեփորի պէս համր գանձեր
 Պատմութիւնը ցեղիս լռած կիներուն
 Հանել ու քաջ գիտնալ որ
 Անյատակ է խոռոչը
 Սեւ անյատակ

* * *

Խոռոչ կ'ըսեմ
 Փանտորայի անտես տուփը կը բացուի
 Գաղթականներ կը թափին
 Կ'երթան լուծուիլ անհետանալ
 Չքանալ ու մոռցուիլ

Խոռոչ կ'ըսեմ
 Անգոյ վախեր
 Կախարդական իրենց թիկնոցը քած

Լոյսին կու գան
Ժօռատ բերնով կը խնդան
Կը բրբրջան ու յետոյ
Կը կախարդեն

Աղի արծան կը դառնանք

Անոնց միջեւ
Սեւ խոռոչը կ'ուռճանայ

* * *

Երբ սեւ կ'ըսեն
Մեծ քարտէս մը կը կռնծի
Կը փոքրանայ
Իր գոյները կողքիններուն
Պահ կու տայ
Ու կը թաղուի

Երբ սեւ կ'ըսեն
Փոքրիկ զգեստ մը կ'երկարի
Կը գրաւէ անասելի ցանկութեամբ
Եւ կը շարժէ ներակշռոյթ
Խօլ թափով

Այս երկուքին միջեւ վիհը
Կը լայննայ

* * *

Նաեւ լեզուն
Այդ խոռոչը լուսաւոր
Ուր կը մտնենք ներքին ջահով
Լուսաւոր
բայց անուղի բայց զգօն
Ռունգերը բաց լեզուահոտին
Առաջնորդ

Միակ խոռոչը լուսաւոր
Կլանող
Ուր ամէն բան

Միջնադարեան ծանր զգեստ
 Ու բազմաշերտ
 Քղանցքներու շրշիւնով
 Բազմախորհուրդ

- Բանն մը ըսիր.
- Յէ.
- Ինչ ըսիր.

Այնտեղ բառը
 Աղամանդի կտրուածքով
 Հագար երես ու հագար շող
 Բիրտ անխնայ

- Ճիշդ ինչ ըսիր.
- Բան չըսի.

* * *

Խոռոչ կ'ըսես ինչ կը լսես
 Ահագամզը թէ զանգերը
 Թեւահարճմը անյայտին
 Արհաւիրքը հաստատաբայլ
 Արշալոյսներ վարդահեղեղ
 Թէ՛ արեան հոսքը ահեղ ...

Խոռոչ ըսի
 Ու բան չըսի

* * *

Եւ ուրեմն
 Գոհաբանութեան աղօթք սեւ
 Խոռոչներուն համար
 Ուր բառեր կան սպասումով գրուելու
 Մարմնին

Ժայռին թէ

Ամպերուն վրայ

Նկարը՝ Արմեն Վահրամյանի

ԱՆՈՅՇ ԱԿՆԵՐԵԱՆ

ԿԱՊՈՅՏ ԳԻՇԵՐ

► Ժամ առաջին

ՀՈՍ չեմ եկած երբեք: Քիչ մը ճնշող է ներսի մթնոլորտը: Մուկ է եւ կարծես ներկաները հրոսակներու խուճը մըն են: Կ'երեւի ես ալ տարօրինակ կը թուիմ իրենց, իմ մաքուր *ահնպո*վս եւ ճերմակ վերարկուովս: Կաշիէ *ժաբթթ*ներով, շղթաներով եւ *թաթոն*ներով այրեր ու կիներ կը դառնան եւ ինծի կը նային: Ջուրէն դուրս ինկած ձկնիկ եմ հոս, որ ստիպուած է դիմացի քանի մը ժամերուն չկորսնցնել իր շնչառութիւնը:

Կիսամուկ սրահին մէջ դանդաղօրէն կ'երթամ կը նստիմ աջ պատին տակի սեղանը, որ ամենէն առջեւի սեղանն է: Այս ձեւով գոնէ զիս գննող *թաթոն*յազարդ մարդոց աչքերը իմ ետիս կը մնան եւ ես կրնամ սուգուիլ blues երաժշտութեան մէջ, մէյ մը որ նուագախումբն ու երգիչը, որոնց նուագարանները բեմին վրայ իրենց կը սպասեն, յայտնուին եւ զիս փրկեն այս անյարմար վիճակէն:

Բայց հագիւ կը նստիմ աթոռին եւ կը սկսիմ տեղաւորուիլ, սպասեակը կը վազէ մօտս, RESERVED ցուցակ մը կը դնէ սեղանին վրայ, եւ կը խնդրէ որ ուրիշ սեղան նստիմ: Անախորժ կացութիւնս կը կրկնապատկուի եւ ես քիչ մը կարմրած եւ քիչ մըն ալ բարկացած՝ կ'երթամ կը նստիմ քիչ մը անդին: Այս bar-ին մէջ ո՞վ սեղան կ'ապահովէ... ո՞չ ճաշարան է, ո՞չ ալ երգահանդէս, որ սեղան աթոռ ապահովես... վերջ ի վերջոյ blues bar մըն է եղած չեղածը... եւ ինչո՞ւ ա՛յս bar-ը պետք է հանդիպէինք... մասնաւոր բացառիկ բան մը ալ չունի որ յատկանշական ըլլայ—բացի եթէ Վահրամին համար յատուկ նշանակութիւն ունի:

Երբեք առանձին bar չեմ գացած: Նախապէս ընկերներու հետ, իսկ վերջին քանի մը տարիներուն ալ՝ Վահրամին հետ գացած եմ: Բայց միշտ ալ բոլորովին տարբեր եղած են մեր գացած տեղերը: Քիչ մը ակելի լուսաւոր, քիչ մը ակելի բնական տարազներով մարդիկ, եւ բաւական ակելի հանգստաւէտ: Հոս աթոռները կարծր են, առանց բարձի եւ առանց թեւերու յենակի: Ո՞րքան երկար կարելի է նստիլ հոս առանց անհանգստանալու: iPhone-ս կը հանեմ պայուսակէս եւ կը սկսիմ վերջին լուրերը կարդալ: Եւրոպայի տնտեսութիւնը տակն ու վրայ է: Թուրքիոյ մէջ երկրաշարժ եղած է եւ տասնեակ հազարաւոր մարդիկ մեռած են: Շէքսփիր գեր-աջակողմեան հռչակուած է...

Վահրամը կ'ուշանայ եւ ես ժամանակ անցընելու համար խմիչք մը կ'ապսպրբեմ: Խմիչքի բաժակը ձեռքիս՝ ինքզինքս տեղույն հետ քիչ մը ակելի յարմար կը զգամ եւ կամաց կամաց կը հանգստանամ: Շուրջս՝ *թաթոն*յազարդ մարդիկը

խուճը խուճը նստած են, իրենց մէջ բաւական ալ կիներ: Կարծես բոլորն ալ իրարու եւ վայրին շատոնց ծանօթ են: Ճիշդ իմ ետեւի խուճբէս մէկը քիչ անդին գըտնըւող խուճբէն անձի մը իր սեփական անունով կը դիմէ, «Hey, Tony!», կը կատակէ հայհոյանքներով համեմուած, ամէնքը կը խնդան: Ուրիշ մը ապսպրանքներ կը դնէ ուղղակի խոհանոցին, եւ քանի մը հոգի ալ բարձրաձայն կը պահանջեն որ նուազախուճբը բեմ գայ:

– Not yet!– կը պոռայ մէկը խոհանոցէն:

Ինչի կը սպասեն այս մարդիկը: Արդէն ժամը ինը անցած է եւ նուազը պէտք է սկսի:

Վահրամին ուշացումը սովորական չէ: Չինք ճանչցած օրէս ժամադրութիւնը յարգող եղած է, այն աստիճան՝ որ ամէն անգամ որ տեղ պիտի երթանք եւ ես հինգ վայրկեան ուշանամ, կը նեղուի եւ յաջորդ տասը-տասնըհինգ վայրկեաններուն անտրամադիր կ'ըլլայ: Իսկ եթէ մինչեւ մեր հասնելիք տեղը սիրտը չառնեմ՝ այդպէս ալ կը մնայ... ենթադրաբար. իրականութեան մէջ՝ չեմ գիտեր ինչքան կրնար տեւել իր անտրամադրութիւնը, որովհետեւ միշտ ալ սիրտը առած եմ եւ տրամադրութիւնը փոխած: Բայց հիմա որ ինք կ'ուշանայ՝ ե՛ս ինչ ընեմ. նեղուած եւ անտրամադիր ձեւանամ իր գալէն ետք: Բայց ես այդպիսի խաղեր չեմ խաղար: Ոչ նեղուած եմ, ոչ ալ անտրամադիր: Ուշացողս կը հասկնայ ուշացողը: Վստահ որ տրամաբանական պատճառ մը ունի եւ պիտի բացատրէ երբ հասնի: Իրեն համար ալ կարելոր է որ այսօր հանդիպինք: Իրականութեան մէջ՝ իրեն համար աւելի կարելոր է:

Բայց հիմա որ կը մտածեմ՝ իրեն հանդիպած առաջին օրս ալ ուշացած էր Վահրամ–թերեւս միակ անգամը մինչեւ այսօր: Թատերական ներկայացման մը փորձին էր, որ առաջին անգամ զինք տեսայ, երբ կէս ժամ ուշ ներս մտաւ: Չհասկըցանք ինչո՞ւ եկած էր այդ օր. իր առաջին եւ վերջին գալն էր այդ փորձերուն: Անկէ ետք անհետացաւ, բայց երկու շաբաթ ետք ինծի հեռաձայնեց եւ սուրճի հրաւիրեց: «Տարբեր ես իմ ճանչցած աղջիկներէս», ըսաւ, հաւանաբար բացատրելու համար թէ ինչո՞ւ ի՛մ թիւս առած էր բեմադրիչէն եւ ոչ՝ օրինակ՝ ներկայացման հերոսուհի Անթուանէթինը, որ blonde էր եւ մեծ կուրծքեր ունէր: Յետաքրքրական տարօրինակութիւն մըն էի ես իրեն համար, ինչպէս կը սիրէր ըսել այդ օրերուն:

Քովի սեղաններէն բարձր խօսակցութիւն, խնդուք եւ կանչեր: Բայց զիս հանգիստ կը թողուն: Ի՞նչ կը կարծէի: Ինծի մօտենալով պիտի սպառնայ ինձի: Չիս վերէն վար չափչփելէ ետք՝ զիս մոռցած էին արդէն:

Բարձրաձայն խնդուք մը կը լսեմ եւ ներս կը մտնէ vaudeville-եան գոյգ մը: Կինը սաստիկ զօրաւոր շպարուած, նեղ եւ կարճ սեւ կաշի փէշով, փարթամ կուրծքը բաւական բաց, եւ բարձր կրունկներով. իսկ այրը՝ մութ վարդագոյն գոստիւմ հագած, սեւ շապիկին երեք-չորս կոճակները բաց, եւ գլուխը ածիլուած–գոյգ մը ուրիշ ձկնիկներ ջուրէն դուրս ինկած այս սրահին մէջ:

Կինն է խնդացողը: Այրին թեև մտած կը կանգնի մուտքին եւ կը նայի չորս դին: Սպասեակը վազելով կու գայ եւ զիրենք աջ պատին տակի սեղանը կ'առաջնորդէ, որ ամենէն առջեւի սեղանն է, ուր ես ուզեցի նստիլ...

Ուրեմն այդ սեղանը vaudevilleի այս գոյգին համար ապահովուած էր: VIPօ են արդեօք:

Ես դեռ իմ զարմանքս չկլլած՝ նուագախումբի անդամները յանկարծ կը յայտնուին եւ կը սկսին բեմը լեցնել եւ պատրաստուիլ իրենց ելոյթին: Ուրեմն ասո՞նց կը սպասէինք որ նուագը սկսէր: Խմիչքս նորոգելու պատրուակով սպասեակը կը կանչեմ եւ կը հարցնեմ թէ ո՞վ են այս մարդիկը:

– They are the owners, – կը պատասխանէ սպասեակը:

Յի՛մա հասկցուեցաւ: Բայց թաթուլազարդ խումբէ՞րը ինչու չէին հասկցած եւ նուագ կը պահանջէին այս գոյգին գալէն առաջ: Յասկցանք որ ես նոր եմ հոս, եւ անտեղեակ ներքին իրականութեան: Սակայն այս մարդիկը, որոնք իրենց ակումբին պէս կը վարուին հոս, վստահաբար մնայուն յաճախորդներ են: Գիտնալու էին որ պէտք է սպասեն այս արքայական գոյգին:

Սպասեակին կը հարցնեմ թէ ինչո՞ւ անհամբեր էին ուրեմն միւսները. չէին՞ զիտեր որ իրենց գալէն ետք պիտի սկսէր նուագը:

– No, no! The band wasn't waiting for them. It's just happened that they came at the same time the band was ready to come on stage. And the owners don't come here that often, anyway. Our regulars wouldn't know them.

Երաժշտութիւնը սկսած է արդէն, բայց blues-ի շատ չի նմանիր: Bluesի եւ Rockի խառնուրդ մըն է, շատ բարձր, որ ուղեղիս պատերուն կը զարնուի: Ըստ իս՝ տարբեր ոճերու միաձուլում կայ՝ եւ միաձուլում կայ: Այս երաժշտութիւնը երկրորդ տեսակի միաձուլում է. ջարմարող եւ կոկորդէն դժուար իջնող:

Ներկայ մարդոց հոս թառիլը հասկցայ. ակումբի նման վայր մըն է հոս իրենց համար: Բայց արդեօք ինչո՞ւ գոյգե՛ր պիտի գան հոս–տէրերուն պարագան կը հասկնամ. բայց այդպէս մը չէ որ սքանչելի երաժշտութիւն կայ: Պիտի գան իրարու միանալո՞ւ՝ թէ իրարմէ բաժնուելու: Երաժշտութիւնը այնքան բարձր է, որ միանալու համար հոս ժամադրուողները շատ բան պիտի չկրնան ըսել իրարու. սիրոյ քաղցր խօսքերը իրենց հմայքը պիտի կորսնցնեն, երբ խօսակցութիւնը ստիպողաբար շատ բարձր ընթանայ: Բայց բաժնուելու նպատակով վերջին անգամ մը տեսնուելու եկողներուն համար՝ այս տեղը հիանալի յարմարութիւն ունի. բաժնուողները ստիպուած չեն զգար խօսակցութեան նիւթ գտնելու որպէսզի բուն նիւթի անախորժութենէն խուսափին. աղմուկը կրնայ ամենայն յօժարութեամբ լեցնել խօսքի բացակայութիւնը, պարապութիւնը:

Կը դառնամ սպասեակը կրկին կանչելու, որ խմիչքս նորոգէ, եւ կը տեսնեմ որ Վահրամ ներս կը մտնէ:

► Ժամ երկրորդ

Վահրամ իր գեղեցիկ աչքերը ինձի ուղղած՝

– Շատո՞նց հոս ես: Կը ներես ուշացայ,– կ’ըսէ, ճակտիս վրայ համբոյր մը կնքելով:

– Յարց չէ: Յոս հետաքրքրական բաներու ականատես եղայ,– կ’ըսեմ:– Բայց նախ ըսեմ որ չհասկցայ ինչո՞ւ հոս ընտրեցիր որ գանք: Երբուրնէ՞ր գիտես այս barը:

– Վերջերս գտայ: Գիտեմ, տարբեր է քու ճաշակէդ: Բայց հետաքրքրական է իր տարօրինակութեամբ:

– Հը՛մ... բայց ճնշող մթնոլորտը եւ շուրջի մարդիկը կը տեսնե՞ս կոր:

– Կը տեսնեմ կոր: Անվնաս եմ. իրենց *թիւի*ն մի նայիր:

– Գիտեմ, գիտեմ. մէկական փիսիկներ են առիւծի տարագով... ինչ որ է: Ինչ-պէ՞ս ես:

– Լաւ եմ: Դո՞ւն:

– Ես ալ: Քանի մը հատ խմած եմ արդէն:

– Ես ալ բան մը ապսպրեմ:

Քանի մը վայրկեան լուռ կը սպասենք որ սպասեակը գայ:

Սպասեակը կու գայ, Վահրամ իր խմիչքը կ’ապսպրէ եւ կը դառնայ նուագախումբին կողմը:

– Traffic կար ճամբան,– կը հարցնեմ:

– Ոչ մասնաւոր: Տասնհինգ վայրկեանէն հոս հասայ,– եւ կրկին կը դառնայ նուագախումբին կողմը:

– Շա՞տ գործ ունէիր:

– Չէ:

Վերջապէս, կարճ դադարէ մը ետք՝ ինձի կը դառնայ.

– Բլէրին քովէն անցայ: Պետք է զինք հանգստացնէի:

Վահրամին whiskyն կու գայ: Կը խմենք լուռ:

– Դուրսը դեռ կը ձիւնէ՞ր,– կը հարցնեմ:

– Հա, բայց թեթեւցած է: Քու *օթոյի*դ վրայ բաւական ձիւն հաւաքուած է: Կ’երեւի բաւական է հոս ես:

– Այսինքն: Շատ չեղաւ:

Չըսեմ որ մէկ ժամէ հոս եմ. շատ անձկանօք կրնամ թուիլ: Վնաս չունի. թող խորհի որ նորէն ուշացայ: Բայց գիտնայի որ նախ Բլէրին քով պիտի երթայ՝ ես ալ իսկապէս կ’ուշանայի: Իմ փոքր ուշացումներս այդ կնոջ պահանջկոտութեան քով ոչինչ են: Վահրամը, սակայն, կը դիմանայ կոր ատոր:

Ամենէն առջեւի սեղանին սեւ կաշի փէշով կինը բարձրաձայն բան մը կ’ըսէ, քիչ մը ջղային: Այրը անմիջապէս ոտքի կ’ելլէ եւ սպասեակը կը կանչէ: Վահրամին դառնալով իր ուշադրութիւնը այդ զոյգին վրայ կը հրաւիրեմ եւ կ’ըսեմ.

– Ըստ երեւոյթի այս barին տերերն են:

– Օ՛: Չէի գիտեր: Առաջին անգամ կը տեսնեմ գիրենք:

Քանի մը վայրկեան ետք՝ սպասեակը մեծ պնակ մը fish & chips կը բերէ եւ այրը զայն կը տեղադրէ կնոջ դիմաց: Քովի սեղանէն քանի մը հատ թուղթէ անձեռոցներ ալ կ'առնէ եւ կնոջ պնակին բով կը դնէ: Կինը կը սկսի ջղային հանդարտութեամբ ուտել, մինչ այրը իր կողմը յենած՝ իր հետ ցած ձայնով կը խօսի:

– Գիտե՞ս ես ինչ կը կարծեմ,– կ'ըսեմ Վահրամին:– Կարծեմ այս կինը պոռնիկ եղած ըլլալու է ժամանակին, հարուստ յաճախորդներ ունեցած է, որոնք լաւ վարձատրած են զինք, եւ ինք ալ բաւական դրամ մէկ կողմ դրած է: Այդ դրամն ալ այս տեղին վրայ դրած է եւ իր նիւթական ապագան ապահոված է:

– Իսկ մա՞րդը,– Վահրամ կը հարցնէ, չարաճճի ժպիտով մը:

– Մարդն ալ իր սիրածը կամ ամուսինը ըլլալու է: Տեսա՞ր ինչպէս իր շուրջը կը դառնայ կոր: Իր հաճոյակատարն է: Հաւանաբար կինը առանձին չմնալու համար ամուսնացած է իր հետ, որովհետեւ հակառակ որ շատ շպարուած է եւ ոչ պատկառելի հագուած է՝ յայտնի է որ ինք աւելի *sophistiqué* է. նստուածք կեցւածք ունի:

– Իսկ մարդն ալ գործածուած *օթօ* ծախողի կը նմանի: Կրնայ ըլլալ որ ճիշդ ես: Կարծես մարդուն համար այս կինը *lottery*էն ելած է. մարդը չի գիտեր կոր ի՞նչ ընէ իրեն հաճելի ըլլալու համար:

Մեր բաժակները իրարու կը զարնենք եւ կը խմենք: Եկած ենք կարելոր բանի մը մասին խօսելու: Բայց դեռ ժամանակը չէ: Երաժշտութիւնը լսենք քիչ մը:

Երգչուհին ֆրանսական հնչումով անգլերէն կը խօսի եւ երկար-բարակ կը բացատրէ թէ ինչ պիտի երգէ հիմա: Եւ կը սկսի երգել անծանօթ երգ մը: Գոնէ ինծի համար:

– Այս երգը գիտե՞ս,– կը հարցնեմ Վահրամին:

– Հա: *Summertime*-ն է:

– *Summertime*-է գատ ամէն ինչի կը նմանի: Բան չէ ձգած երգէն: Բարձր երաժշտութիւնը եւ իր ֆրանսական *accent*ն ալ վրան՝ բան չի հասկցուիր կոր:

– Յաջորդ երգիչը աւելի լաւ կ'երգէ:

– Սպասենք ուրեմն:

Վահրամ բաւական լաւատեղեակ կը թուի այս վայրին մասին: Վերջին երեք ամիսներուն բաւական նորութիւն կուտակած ըլլալու է:

Նոր երգիչ, նոր երգեր եւ ժամը կը սահի:

Ամենէն առջեւի սեղանին զոյգը ոտքի է: Կինը քիչ մը կ'օրօրուի, ինքզինք կը հաւաքէ եւ կը յենի մարդուն, որ իր արմուկէն բռնած զինք տեղ մը կ'առաջնորդէ: Կ'ուղղուին դէպի հանգստարան: Կը լուրի կնոջ բարձր ձայնը, պոռալով, գանգատելով:

– Շնորհքով գինով է,– կ'ըսէ Վահրամ:– Դուն ալ կ'ըսես, թէ *sophistiqué* է: Հասարակին մէկն է: Դրամը մէկը *sophistiqué* չ'ըներ: Խտեղճ մարդը ինչեր կը քաշէ թերեւս իր ձեռքէն:

- Է, դրամի համար ամուսնացողը այդ ամենը պիտի քաշէ, ուզէ չուզէ:
- Once a whore, always a whore.

Սառած Վահրամին կը նային:

– Ի՞նչպէս կրնաս ատիկա ըսել: Կինը դրամը հաւաքած եւ այդ կեանքէն դուրս եկած է: Դեռ դուն who're կ'ըսես իրեն:

– Չտեսա՞ր վիճակը: Չի բաւեր այդքան խմեր է, ոտքի չի կրնար կոր կենայ, եւ դեռ կը պոռայ կը կանչէ կոր:

– Կարծես դուն հէշ չես գինովցած: Չե՞ս յիշեր Պերճենց տունը...

– Եկուր չվիճինք ուրիշներու համար,– կ'ընդմիջէ գիս:

Սպասեակը կը կանչէ, ինք իր խմիչքը կը նորոգէ եւ դառնալով ինծի՝

– Քու խմածդ ի՞նչ է:

– Counterpoint:

▶ Ժամ երրորդ

Ամենէն առջեւի սեղանին զոյգը կը վերադառնայ սեղան: Մեր առջեւէն անցած միջոցին՝ կինը մարած աչքերով կը նայի ինծի երկար: Շունչս կը կենայ վայրկեան մը: Ինչքան ցաւ կայ աչքերուն մէջ. ինչքան տխրութիւն: Եւ ինչո՞ւ ինծի նայեցաւ այդպէս. կին-կնոջ մերձեցո՞ւմ, օգնութեան կա՞նչ, անձկութի՞ւն աւելի ուրախ օրերու, երբ ինծի պէս ինք ալ կը խմեր առանց ցաւելու, թէ՛ զգուշացում, որ անցաւ պահերը խաբուսիկ են:

Վահրամ դիմացս նստած՝ կնոջ ետեւէն կը նայի եւ գլուխը կը շարժէ:

– Խղճայի վիճակ,– կ'ըսէ:

– Որո՞ւն համար: Կնո՞ջ թէ ամուսնոյն:

– Երկուքին ալ:

– Յամաձայն:

Ժամը հասած է մեր նիւթին անցնելու:

– Վաղն է ժամադրութիւնը ստորագրելու: Ժամը երկուքին: Փաստաբանը կէս ժամ տուաւ: Խնդրեմ մի ուշանար,– կ'ըսէ Վահրամ:

– Ամէն ինչ կէս-կէս: Տուն եւ դրամ,– կը շեշտեմ:

– Այո:

– Կապոյտ բազկաթոռը ես կ'ուզեմ:

– Լաւ:

– Անկողինը եւ սաւանները քեզի թող մնան: Ես մաքուր մը կը գնեմ:

Չի պատասխաներ: Բայց շրթունքները կը պրկէ, աչքին ծայրովը ինծի կը նայի, յետոյ խմիչքին:

Չկրցայ զսպել. չէի ուզեր այդպէս արտայայտուիլ, բայց եղա՛ւ. ըսի: Ասկէ աւելի բարի չեմ կրնար ըլլալ:

- Խոհանոցի իրերն ալ իմս են,– կ'ըսեմ:
- Անշուշտ:
- Վաղը երկուքին, ուրեմն: Առանձին եկուր:
- Շատ լաւ:

Վահրամ ոտքի կ'ելլէ մեկնելու, բայց ճիշդ այդ միջոցին առջեւի սեղանին գոյգոյս ոտքի է կրկին, բայց այս անգամ այրը կնոջ թեւէն բռնած զինք կը քաշքշէ դէպի դուռ:

– Please don't leave me! Please!– կինը կ'աղաչէ հեկեկալով:

Այրը անտարբեր իր պաղատանքին՝

– Don't make a scene!– կ'ըսէ կտրուկ, հազիւ լսելի ձայնով:

– Why are you doing this? Please, Jerry! You know I love you! I gave up everything for you! Look what you make me wear!

Ճեռին, սակայն, առանց կարեւորութիւն տալու կնոջ խօսքերուն, զինք արդէն մուտքի դուռը հասցուցած է: Կինը յանկարծակի ցնցումով մը թեւը կը քաշէ այրին սեղմումէն եւ խրոխտ կեցուածք մը առնելով՝ մագերը կը շտկէ: Դուռը կը բացուի եւ պաղ հովուն հետ limousineի վարորդ մը ներս կը մտնէ, յատուկ գըլխարկով եւ վերարկուով: Ճեռին տրցակ մը դրամ կը դնէ վարորդին ակիին մէջ եւ բաներ մը կ'ըսէ իրեն: Վարորդն ալ կնոջ բազուկը բռնելով զինք դուրս կ'առաջնորդէ, մինչ կինը Ճեռին դառնալով բարձրաձայն կ'ըսէ.

– You could have broken up with me privately, you know. Not like this!

Ճեռին հանդարտ իր սեղանը կը վերադառնայ, խմիչքը կ'առնէ սեղանին վրայէն եւ բաժակը քանի մը անգամ ձեռքերուն մէջ դարձնելէ ետք՝ մինչեւ յատակը կը խմէ:

Վահրամ ինծի դառնալով կ'ըսէ.

– Ճիշդ չէինք մենք:

– Գիտեմ: Ճիշդ չէինք սկիզբէն:

Երաժշտութիւնը, որ պահ մը լռած էր, կը շարունակուի:

A. Khranyan.

Նկարը՝ Արմեն Կահրամանյանի

ՆՈՐԱ ՊԱՐՈՒԹՃԵԱՆ

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՆ ԵՄ ԵՍ

ԵՍ անհրաժեշտն եմ: Անշրջանցելին: Չիս կը փնտռեք ամենուրեք. ամեն անկիւն, ամեն ծակ, ամեն ծալք: Ամեն խօսքի եւ ամեն արարքի-տարերքի մէջ ես պետք եմ: Փնտռել չէ, զիս գտնել է պետք: Ստիպուած էք, քանի մարդկային մոլորակը ինքն իր վրայ չի դառնար առանց ինձի:

Չէ, մեծամիտ չեմ: Կ'ըլլայի՜ եթէ փնտռելով փնտռեիք զիս ու չգտնէիք, կ'ըլլայի՜ եթէ կարեւորութիւնս անգուպելիօրէն զգացնող բացակայ մը ըլլայի: Բայց ոչ, համեստ եմ ու խոնարհ անլեզու ջորիի մը պէս, զոր կը գտնէք ճաթռտած ձեր դուռերու սեմին՝ կապուած, պատրաստ, տրամադիր, դիմացկուն: Ու խորապէս գիտակից:

Երբ խտիտայ ձեր եսը եւ թռչքներու հեշտանքը պատէ ձեր հոգին, կրնաք բացիով մը զիս շարժումի մղել. ես կը սլանամ բռնկուող յարդի արագութեամբ այնպէս, որ ինձի կապուած ձեր թռուցիկները վերերը բարձրանան, օդին մէջ երերան, ծփան, ու հեռաւոր երագի պէս իրականանան:

Սակայն եթէ կարծիքս հարցնելու ըլլաք, գոյութիւնս բոլորովին անհիմն է, եթերային, կասկածելի: Կը նախընտրեմ, հազար անգամ կը նախընտրեմ, որ չըլլամ: Բայց դուք կ'արգիլէք զիս չըլլալէ, չեղած տեղս անգամ կը ստեղծէք զիս: Իրականութեան մէջ, եթէ իսկապէս անկեղծ ըլլալու քաջութիւն ունենանք գոնէ մէկ վայրկեան դուք եւ ես միասնաբար եւ հաւասարաչափ, պիտի հաստատենք, որ դուք էք զիս գոյացնողն ու ձեւաւորողը: Քաղաքակրթութիւններ մշակած էք կշռաչափիս վրայ. կրօն, յեղափոխութիւն, արժանապատուութիւն, Պատմութիւն(ներ): Վրան ալ՝ ձեր դիմագիծով ձափռուող մը. ճշմարտութիւն:

Յարկաւ: Աղմուկը պետք ունի իր անխոստովանելի գաղտնիքներու պահապանին: Քանի կը հաւատայ լռութեան:

Մեր յարաբերութիւնը անհաւասար է: Ես ոչ ինձի պէտք ունիմ, ոչ ալ ձեզի: Դճք. անյուսօրէն պէտք ունիք ապրելու եւ ատոր հաշուոյն՝ ինձի, քանի զիս ընտրած էք իբրեւ միջոց չպարտուելու: Հետեւաբար, ես դարձած եմ ձեր դիմադրողական ուժը, ձեր ներշնչարանը, արուեստը, ստեղծարար ոգին, ատաղձը: Շուններու պէս կաղկանձելով կը թախանձէք աստուածներուն, որ ըլլամ. որպէսզի կշիռ ձեռք բերէք. երեւակայածին ձեր տեւումը հնարէք. ու հաւատաք:

Փրկութիւն չունիմ: Տեղ ու կարողութիւն չունիմ փախչելու: Քանի չկամ: Իմաստի մէջ անհեռատես, անտարբերութեան մէջ պաշտպանուած ապիկար անգոյ մըն եմ, բոլորին մատչելի, բոլորէն արդարացած ստուեր, որուն մէջ անունս ձուլել կը ջանամ ծաւալ տալու անոր տրուած կարեւորութեան: Ուրուականի

պէս պարապուրթիւնս կը պատէք ձեր ճաշակի պատումներով, ու դիմագիծ մը, դիմագիծեր կու տաք ինծի ձեր մտահաճոյքի ամենանուկիրական ոճով:

Ու կը հաստատէք զիս, կը փորագրէք երակներու ամենազգայուն գալարումներուն, զորս ժամանակը կը խուսափի տրորել, քանզի կը սարսափի ձեր աղօթքէն:

Ես չեմ յուսար աստուծոյ: Թէ ոչ աղօթք մըն ալ ես յօրինած կ'ըլլայի: Ողորմութենէ կը խրտչիմ, ներողութեան ձեր սքանճեմ կանոններուն վրայ թքած ունիմ: Անելն է խորթ եղբայրս ու անոր դէմ ես միայնակ մնացի: Թեթեւ ինկաւ: Անհրաժեշտ չէր ողորմելին: Անճիգ անկնիք պաղատանքն անոր մեծահոգութեան հմայք շռայլեց ինծի:

Անխախտ ելարանս անոր առջեւ նետեցի: Մէկիկ մէկիկ բարձրացաւ սանդուխներէն ճամարտակ, հատիկ հատիկ յագեցաւ մոլեգնութեան մառանէն: Ու զիս բացաւ ժամանակին: Չիս ծախեց իբրեւ միակ պատասխան, միակ ելք ու բացատրութիւն: Միս միակ մխիթարութիւն: Փրկութեան վահան՝ անէծքներուն դէմ դժնի, որոնք դարերով պիտի տեղան լռութիւն ուխտած անունիս վրայ: Յամր յիշատակիս: Որ խաղաղի ամէն բան:

Ես անհրաժեշտ եմ: Ես Յանցաւորն եմ:

2022-2023, Փարիզ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ՏԱՏԻԿԻ ՎԵՐԱԴՂԱՐՁ

ՁՄՐԱՆԸ արելը ծիկ է անում եւ փախչում: Ձմեռը լուսնի տարերքն է: Տար-
լայ վերջի ու սկզբի եղանակին ապրելու ժամանակը կարճ է, արագ է մթնում, իսկ
եթե տարին սովորականից ավելի ցուրտ է, երկիրը կէս մարդու նման է ապրում:
Օրը, տարուայ վերջին ժամերն էր ապրում, մարդիկ՝ օրուայ: Շտապում էին: Աշ-
խարհի վերջը չէր, բայց Ամանորը պետք է կարգին, մարդավարի դիմաւորէին:
Բոպէ առ բոպէ խանութների դատարկուող ցուցափեղկերի, ձիւնացեխտո փո-
ղոց- ներում շարուած մսի եւ մրգատեսականու պակասող հերթերի հետ մարող
լոյսը, մարդկանց հետ տեղաւորում էր բնակարաններ, այնտեղից լոյս ցօղելով
մթով ընկած փողոցների վրայ: Տարուայ վերջին օրը իւրաքանչիւրի հաշուետը-
ւութիւնն է, որ հաւաքում մէկտեղում եւ դառնում է ամփոփում: Բոլորը մտովի
կամ՝ ոչ, փորձում են ի մի բերել անցնող տարուայ անցուդարձը, արած չարածը,
աւարտել կիսատ թողած գործերը, մարել կամ փորձել ստանալ պարտքերը: Տար-
լայ վերջին օրը միշտ անհանգիստ է բայց՝ անշառ:

Ցուրտ էր, բայց փողոցի շնչառութիւնը տրամադրող էր: Նոյնիսկ թափառա-
կան ցնորած շներն էին ալարկոտ շրջում եւ ցուրտը վտանգաւոր չէր: Մարդկանց
մտահոգ դէմքերին թաքնուած լաւ տրամադրութիւն կար, իրար շնորհաւորում
էին գալիք տարուայ առիթով, մաղթանքներում չնոռանալով անցածի բոլոր ան-
յաջողութիւնները թողնել սմբած օրացոյցի պոկուած թերթերին: Կրկին սեղան
էին զցում, զարդարում էին տունը, լողանում, յարդարում, պատրաստում հրաշ-
քի սպասումով: Մարդը ինքն իրեն խաբելու յատուկութիւն ունի, յոյսն է: Առանց
դրա չի կարող, իսկ չի կարող որովհետեւ հնարաւոր չէ: Տրտին, մթին, սովին, աղ-
քատութեանը, ամէն ինչին մարդը կը դիմանայ, բայց առանց յոյսի՝ երբեք: Աստ-
ծոյ եւ մարդու կապը յոյսն է: Աստուած ստեղծեց մարդուն յոյսով, մարդը մնացել
է Աստծոյ յոյսին:

Սօսը իր ծանրաքարշ մեքենայով անցնում էր խանութից խանութ եւ հաւաքում
էր տարուայ ընթացքում գոյացած պարտքերը: Ընդհանարապէս դա պարտքերը
հաւաքելու լաւագոյն ժամանակն է: Ունեւոր-չունեւոր առեւտուր է անում եւ դրա-
մի շրջանառութեան աշխուժութիւնը թոյլ է տալիս խանութպաներին մարել կու-
տակած պարտքերը:

– Էսա, ախպէր.– Սօսին մեկնելով դրամների տրցակը, ասաց Սաքոն,– Էլ
պարտք-պահանջ չունենք իրարից, մինչեւ մի բաժակ հետս չխմես, չեմ թողնելու
զնաս:

– Աստուծոյ եմ,– փորձեց հրաժարուել Սօսը,– դեռ մի քանի տեղ պէտք է մըտնենմ, յետոյ էլ ճանապարհին Լուսաւանում գործ ունենմ: Միայն դու չես պարտք, ես էլ պարտքեր ունենմ, պէտք է փակենմ:

– Մի բաժակ խմենք, որ մեզմից տարին խռով չեթայ, գալացողին էլ պատուով դիմաւորենք, չնեղանայ,– ասաց Սաքոն եւ արագ-արագ լցրեց բաժակները:

Սօսը, որ մինչ այդ արդէն մի երկու տեղ էլ նոյն պատմութեան մէջ էր ընկել առանց դիմադրութեան ձեռքը վերցրեց օղիով լի բաժակը,– գործերին յաջողութիւն,– ասաց ու գլուխը ձգեց վեր,– Էհ, Աստուած ջան, շատ չհամարես: Մի շքնչով կլլեց օղին ու արագ դուրս եկաւ խանութից:

Իջնում էր մուտքը, սակայն փողոցում մարդկանց *սկստիւ*ութիւնը չէր դադարում: Մարդիկ շտապում էին: Սօսն էլ էր շտապում: Մեքենայում ամանորի սեղանի պակաս պռատ ապրանքներն էին, որ կէս ժամը մէկ կինը զանգահարում թելադրում էր: Դեռ չէր հասցրել միացնել մեքենայի շարժիչը, նորից հնչեց հեռախօսի զանգը: Կինն էր: Այս անգամ փոխանցում էր երեխաների պահանջը, եղեւնի էին ուզում: Որքան էլ Սօսը յորդորել էր երեխաներին բացատրել, որ այդ տարի տօնածառ չեն դնելու, որովհետեւ տատիի մահուան առաջին տարին է եւ սխալ է տունը զարդարելը, երեխաները անդրդուելի էին մնացել: «Բակում կը դնենք, տնից դուրս»,– ասել էր կինը, «ամանորը երեխաներինն է, նրանք մեղաւոր չեն...»: «Ոչ ոք մեղաւոր չէ»,– ասել էր Սօսը, յետոյ յանձնուել,– «Լաւ, հասնենք քաղաք, եթէ դեռ վաճառողներ լինեն, կը բերենմ, բայց պայմանով՝ տուն չեմ մտցընելու»:

Յուրտը թեթեւ նահանջեց տեղը զիջելով ձիւնի փաթիլներին: Միշտ այդպէս է, ձիւնը ջերմացնում է: Մայրուղով անկանոն պլացող եւ սրահից դուրս յորդող արեւելեան կլկլոցներով երաժշտութեան ցկցկոցն ու տեղի անտեղի ձայնային ազդանշաններ արձակող *սկստ*մեքենան կտրուկ արգելակեց սոճիների ցանցառոտ անտառակի մօտ: Սօսը *սկստ*մեքենայի բեռնախցիկից վերցրեց կացինն ու ուղղութիւն վերցրեց դէպի սոճիները: Նա չնկատեց էլ անտառակի վերջից սկըսող գերեզմանատանը շիրիմներից մէկի մօտ մլմլացող մոմի ճրագը եւ տապանաքարին ծնկած թեթեւ հագնուած կնոջը: Մինչեւ ծնկները խրուելով ձիւնի մէջ Սօսը մօտեցաւ մատղաշ սօսիներից մէկին եւ սկսեց կացնահարել բունը:

Միայն աւարը *սկստ*մեքենայի բեռնահարթակին կապելուց յետոյ, երբ արդէն պատրաստուում էր նստել մեքենան, Սօսը նկատեց մայրուղու եզրին ասես երկնքից յայտնուած ծեր կնոջը:

Սօսը նայեց կողքերը, թափ տուեց վրայի ձիւնը եւ զարմացած հարցրեց

– Էս ժամին Էս չոլերում ինչ ես անում :

– Տուն,– ձեռքով անորոշ ցոյց տուեց անծանօթը, յետոյ ձեռքերով գրկելով մարմինը, դողացող ձայնով դիմեց Սօսին,– կը տանե՞ս:

– Նստի տատի, *տաքսի* չեմ բայց կը տանենմ,– ասաց ու բացեց *սկստ*մեքենայի դուռը,– արագ արի, ուշանում եմ:

Սօսը վարում էր մեքենան եւ դիմապակու հայելու միջից տնտղում անծա-
նօթ ուղեւորին:

– Տատի, դու տղայ, աղջիկ, հարս, թռռներ չունե՞ս, որ էս ազիզ օրով մնացել
ես փողոցում ու էն էլ սենց ցրտին:

– Տղաս էր կանչել, ամեն անգամ կանչում է... դու եկար– ասաց անծանօթը,–
ծառը ինչի՞ կտրեցիր:

– Տատ, որտեղ է տունդ,– հարցրեց Սօսը,– երեխէքը տօնածառ էին ուզել,
մինչեւ հասնենք քաղաք ուշ կը լինէր, աչքս տեսաւ, կտրեցի, մեծ բան չի: Տունդ
որտեղ է՞:

Կինը նորից ձեռքով անորոշ ցոյց տուեց եւ ուսերը վերուվար արեց:

– Չարդարելու ես հա՞, տա՞նը:

– Շատ գիտե՞մ,– դժգոհեց Սօսը,– երեխէքն են կպել, թէ՛ տօնածառ ենք ու-
զում :

– Երեխէքին պէտք չի մերժել, նրանք մեղաւոր չեն...:

Սօսը դիմապակու հայելուց զարմացած նայեց շալի մէջ փաթաթուած դողա-
ցող կնոջը:

– Ծառն էլ մեղաւոր չէր, բայց կտրեցիր,– շարունակեց կինը,– ոչ ոք մեղաւոր
չի:

– Ինչ ե՞ս խօսում, մեղաւոր ա, մեղաւոր չի, դու աւելի լաւ ա ասա՛ տունդ որ-
տեղ ա:

Անծանօթուհին նորից ձեռքով անորոշ ցոյց տուեց դիմացը ու կրկին ուսերը
վերուվար արեց:

– Ես պէտք ա էս գիւղ մտնեմ, Էստեղ մի քանի թոպէի գործ ունեմ, բայց մի
մտածի մինչեւ տուն կը հասցնեմ: Կարող ա՞ էս գիւղից ես:

– Չէ,– ասաց կինը,– ոչ ոք էս աշխարհում չգիտի իր տան տեղը, Մարին էլ
չգիտի:

– Մօրս անունն էլ էր Մարի,– ասաց Սօսը:

– Գիտեմ,– ասաց կինը:

– Գիտե՞ս,– զարմացաւ Սօսը,– որտեղի՞ց գիտես:

– Չեմ յիշում:

– Ոնց է՞, որ գիտես բայց չես յիշում,– ձայնը գլուխը զցեց Սօսը,– դու ո՞վ ես:

– Մարին եմ:

– Աստուած իմ ,– փնչացրեց Սօսը,– հասկացայ քո անունն էլ է Մարի, մօրս
որտեղից գիտե՞ս:

– Գիտեմ,– տարօրինակ պատասխանեց կինը,– դու ինձ չե՞ս ճանաչում:

Սօսը զարմացած էր, ով է՞ այս կինը, ինքն իրեն մտմտում էր եւ աչքը չէր կըտ-
րում դիմապակու հայելիից:

– Չէ,– ասաց,– չեմ ճանաչում, որտեղի՞ց պէտք ա ճանաչեմ:

– Ես երգչուհի եմ,– ասաց կինը,– կ'ուզե՞ս քեզ համար երգեմ:

– Սպասի, հասանք,– ասաց Սօսը եւ *աւտոմեքենան* արգելակեց գիւղի կենտրոնի խանութի մօտ, որտեղ տղամարդիկ հաւաքուել էին խորովածի *մանդալի* շուրջ եւ հին տարուն էին ճանապարհում:

– Կարճ գործ ունեմ, վերջացնեմ քեզ տուն կը հասցնեմ, դու միայն յիշիր որտեղ էր տունդ, եղա՛ւ:

Սօսը անջատեց շարժիչը, բացեց *աւտոմեքենայի* դուռը եւ այն է ուզում էր դուրս գալ, լսուեց Մարիի ձայնը.

– Սօսօ, սոված եմ....

Սօսը, որ դեռ կիսով ամտոմեքենայի մէջ էր, ասեւ քարացաւ: Մայրն էր նրան այդպէս կանչում եւ այնքան հարազատ էր ձայնը, որ Սօսին թուաց մօր ձայնն է: Նա բացեց *աւտոմեքենայի* բեռնախցիկի դուռը, կնոջ պատուիրած ուտեստներից մի քանի քան առանձնացրեց եւ տեղափոխեց Մարիի մօտ:

– Կե՛ր, ես շուտով կը գամ:

Մարին դողդոջուն բռնեց Սօսի ձեռքը եւ շուկով հարցրեց.

– Սօսօ, շուտ կը գաս, չէ՞,– յետոյ էլ ակելացրեց,– տուն հասնենք, մութ է:

Սօսը մի պահ, միայն մի պահ ոտքը կախ գցեց, ինչ որ քան մտմտաց, յետոյ մօտեցաւ հաւաքուած տղամարդկանց, ձեռքով բարեւեց եւ գրկախառնուեց Կարոյի հետ: Երեւում էր, Կարոն տղամարդկանց մօտ մեծ յարգանք էր վայելում եւ նրա ոչ մի խօսք չէր քննարկում: Կարոն թէ *սոյո*վ եւ թէ քաշով գերազանցում էր միւսներին: Թաւ պեխերի տակ պահ տուած ժպիտը եւ վարդագոյն թշերը մատնում էին Կարոյի լաւ տրամադրութիւնը: Նրա տրամադրութիւնը ակելի բարձրացաւ երբ տեսաւ Սօսին:

– Եղա՛ւ, բերե՛լ ես– հարցրեց Կարոն:

– Ես *ho եւրկ*ով ման եկողներից չեմ, Կարո ջան, խոստացել էի չէ՞,– ինքն իրենից գոհ ասաց Սօսը եւ ձեռքը տարաւ ծոցագրպանը եւ հանելով փաթեթով փողը տուեց Կարոյին.

– Ուրախութեամբ ծախսես, ախպէրս:

– Ջանդ՝ սադ,– թաւ պեխերի տակ ժպտաց Կարոն եւ շրջուելով համագիւղացիների կողմը դիմեց նրանց,– հըլ մի լաւ կտոր քաշէք շից, մեր ախպօրը շնորհաւորենք,– ու մի կողմում կանգնած երաժիշտներին հրամայեց,– մի հատ տուշի մեր ախպօր պատուին:

Երաժշտութեան տակ Կարոն ու Սարոն դատարկեցին բաժակները, մի կըտոր միս քէցին շամփուրի վրայից կիսեցին, փաթաթեցին լաւաշով եւ սկսեցին ուտել:

– Մենակ չե՛ս,– նայելով *աւտոմեքենայի* կողմը, Սօսին դիմեց Կարոն:

– Ճամբին կանգնած դողում էր, մօրս թայ կին ա, անունն էլ Մարի, պատկերացնո՞ւմ ես: Ասի վերցնեմ տուն հասցնեմ, էն էլ տարօրինակ մէկը դուրս եկաւ, չեմ հասկանում իրօք յիշողութիւնը կորցրել է՞, թէ՞ տեղ չունի գնալու, ձեւեր ա թափում,– ասաց Սօսը:

Կարոն մատր տնկեց թէ.

– Արա դու փորձանք ես, Էս ազիզ օրով Էս ինչ *վոյաժներ* ես անում,– ասաց ու մօտեցաւ մեքենային, բացեց դուռը ու կռացած կ'էս մարմնով մտաւ *աւտոմեքենայի* մէջ:

– Բարի օր, մօրքուր,

Կինը գլխով անտարբեր բարեւեց եւ շարունակեց ուտել: Կարոն շրջուեց տղաների կողմը ու թէ «հը Էդ խորովածից մի բրդունճ սարքէք տատիի համար, կոլայով բանով...շուտ արէք»:

– Տատ, որտեղի՞ց ես, գիւղի՞ց ես, քաղաքի՞ց ես...

Կինը սառած աչքերով վախուորած նայեց Կարոյին ու շարունակեց ծամել.

– Սօսն կը տանի,– ասաց կինը:

– Յա կը տանեմ, որ վերցրել եմ կը տանեմ, բայց տանդ տեղը ասա, որ տանեմ,– մէջ ընկաւ Սօսը,– յետոյ *մուկաթով* աւելացրեց,– ընենց էլ Սօսօ ա ասում, ոնց որ ողորմածիկ մէքս ըլնի:

Իսօսակցութեան վրայ *աւտոմեքենային* մօտեցան հաւաքուած տղաները եւ հերթով գննելով տատիին, գլուխները օրօրելով, ուսերը թափ տալով հեռացան, մէկը միւսին ասելով, որ անծանօթ է, Էս կողմերից չի, չեն ճանաչում:

Կարոն մի կողմ քաշեց Սօսին.

– Դու հասկանո՞ւմ ես ինչ քաքի մէջ ես հիմա, Էս ցնդածը ոչ տուն տանելու ա, ոչ էլ տուն ունի, որ իրա տանես:

– Դէ, խղճիս վրայ ազդեց, ոնց որ գերեզմանոց Էր եկել, դողացնում Էր, ասի վերցնեմ Էս կողմերից կը լինի,– արդարացաւ Սօսը:

– Արա, դու ho սարսաղ չես, ինչ գերեզմանոցոց, դու գերեզմանոց խի՞ ես գնացել,– զարմացաւ Կարոն,– արա, դու ոնց անխելք եղել ես, տենց անխելք էլ ապրում ես: Յիմա ի՞նչ ես անելու:

– Տանեմ քաղմաս, յանձնեմ, երեւի:

– Վախ, հօրս արեւ,– ձեռքերը *փռմասն* կողքերին խփեց Կարոն,– Էս ազիզ օրով, որ մտար քաղմաս, Էնքան կը հարցաքննեն, որ միւս տարի եթէ տուն հասնես մատաղ պտի անես:

– Բա հիմա ի՞նչ անեմ, մեծ ախպեր, գիտես, մամայի առաջին տարին ա, լիքը մարդ ա գալու...

– Գնա՛ գլուխդ պատին տուր, որ էլ սենց շաշութիւն չանես: Գիւղից որ դուրս գաս, կը մտնես կողքի գիւղը, խանութի ներքեւի փողոցով կ'իջնես, կը թեքուես ձախ մի խաչմերուկ կ'անցնես, երկրորդն էլ կ'անցնես երրորդից աջ կ'անես, ուտիկանութեան *պունկտն* ա, կ'իջեցնես ու կ'երթաս: Թող իրենք իրենց համար պարզեն, ո՞վ ա, որտեղից ա,– խորհուրդ տուեց Կարոն:

* * *

Սօսը վարում Էր *աւտոմեքենան* եւ աչքը չ'էր կտրում դիմապակու հայելիից:

Մարին գլուխը յենած դրան պատառուհանի ապակուն քթի տակ ինչ որ երգ սկսեց դնդնայ, որ Սօսին ծանօթ թուաց:

– Մարի, ի՞նչ ես երգում,— հարցրեց Սօսը:

Մարին ձայնը հանդարտ բարձրացրեց, բարձրացրեց եւ երգի գուլալ հնչիւնները լցուեցին *աւտոմեքենայի* մէջ: Սօսը երգից յանկարծակի եկած այնպէս կըտրուկ արգելակեց *աւտոմեքենան*, որ թուաց, ուր որ է մեքենան շրջուելու է: Սօսը գլխով հարուածեց դիմապակուն եւ մի քանի վայրկեան գլուխը դեկին դրած քարացել էր: Մարին էլ լռեց, լսուում էր միայն *աւտոմեքենայի* շարժիչի շնչառութիւնը: Քիչ անց ուշքի գալուց յետոյ Սօսը գլուխը յենած դեկին, խօսեց.

– Մէրս էր երգում:

– Ես էի երգում,— ասաց Մարին,— մինուճարիս էի մեծացնում, օրօրոցից:

– Օրոցքից եմ լսել,— ասաց Սօսը,— որտեղ ա՞ հմա մինուճարդ:

– Սօսո՞ն:

– Անունը Սօսօ էր, հա՞:

– Ղարաբաղում *պիռատ* էին ասում, հետախոյզ էր Սօսոս:

– Է՞ր...հիմա որտե՞ղ ա:

– Արդէն կարելոր չի, տեղ ա հասել ու ինձ ա սպասում :

– Ղարաբաղում գոհուե՞ց, թե՞ ստեղ սպանեցին:

– Երեւի յոգնել էր օրորոցայինից, իսկ ես շարունակ երգում էի, չէի զգում, որ մեծացել է, գնաց Ղարաբաղ..., սիրտը կռիւ էր ուզում ու գնաց:

Սօսը միացրեց մեքենայի շարժիչը եւ շարունակեց վարել:

– Պէտք էր, գնաց մի մեղադրի, հերոս ես ծնել,— ասաց Սօսը:

– Իսկ դո՞ւ...,— հարցրեց Մարին,— դու չուզեցի՞ր, թե՞ Մարին չթողեց:

– Ես Ռուսաստանում էի:

– Իսկ Մարի՞ն:

– Մարին ի՞նչ:

– Մարիի սրտով էր քո Ռուսաստանում լինելը, ինքն ասում էր մնա, ասում էր չգաս, չէ՞:

– Աստուած իմ,— դէմքի քրտինքը ձեռքով սրբեց Սօսը եւ համարեա ճչաց,— ո՞վ ես դու, Մարի՞ն ես, դու որտեղից ամէն ինչ գիտես:

– Մայրերը ամէն ինչ գիտեն:

– Ի՞նչ,— սարսափեց Սօսը,— դու մահացել ես, դու չկաս, ես այս էս ձեռքերով եմ թաղել քեզ,— յետոյ շփոթուած իր խօսքից ուղղեց մօրս:— Ո՞վ ես դու... Էլի չգիտե՞ս, չես յիշո՞ւմ:

– Ես Մարին չեմ, Սօսոն էր ինձ Մարի ասում:

– Այդ դէպքում դու ո՞վ ես, որտե՞ղ ես ապրում, ասա: Դու ho ցերեկուայ երագ չես,— խելագարի պէս բղաւեց Սօսը եւ ոստիկանութեան մօտ արգելակեց մեքենան:

– Յասանք, իջի՛ր,– հրամայեց Սօսը,– կը մտնես ներս ու կը դիմաւորես նոր տարին: Քո տունն է, չամաչես,– ասաց Սօսը եւ իջաւ բացեց *աւտոմեքենայի* դուռը: Մարին ծանր դուրս եկաւ *աւտոմեքենայից*, նայեց Սօսի աչքերի մէջ:

– Չգոյշ կը գնաս, երեխէքը տօնածառին են սպասում:

Սօսը ոչինչ չասաց, միայն գլուխը օրօրեց, նստեց մեքենան եւ շարժուեց տեղից չդադարելով նայել դիմապակու հայլու միջից:

Դրսում առատ ձիւն էր գալիս, իսկական ամանորի գիշեր էր: Մարին փաթաթաւած շալի մէջ եւ ձեռքերով գրկած մարմինը կանգնած էր դատարկ մուտք փողոցում: Դիմացը ոստիկանութեան փակ բաժանմունքն էր: Սօսը շրջադարձ կատարեց, մօտենալով Մարինի արգելակեց մեքենան:

– Նստի՛ր,– պատուհանից դիմեց Մարին:

Մարին չպատասխանեց, նա սառած աչքերով նայում էր ինչ որ կէտի ու կարծես չէր նկատել Սօսին:

– Մարի,– նորից դիմեց Սօսը,– նստի՛ր:

Մարին դողում էր ցրտից ու չէր կարողանում խօսել, միայն հասցրեց հազիւ լսելի արտասանել մի քանի բառ.

– Դու ո՞վ ես, հեռու ինձանից,– ասաց ու ձեռքերով հրեց Սօսին:

– Սօսն եմ, ինչ շուտ մոռացար...Սօսն եմ, Մարի:

– Չէ, դու Սօսն չես, իմ Սօսն քո պէս չէր:

– Մարին էլ քո երգն էր երգում բայց քեզ նման չէր,– ասաց Սօսը,– դա կարելուր չի, նստի՛ր:

Սօսը դուրս եկաւ *աւտոմեքենայից*, մօտեցաւ, բացեց *աւտոմեքենայի* դուռը եւ Մարին օգնեց՝ համարեա հրելով նստացրեց *աւտոմեքենան*:

Աւտոմեքենայի մէջ երբ արդէն հեռուից երեւում էին քաղաքի լոյսերը, հնչեց Սօսի հեռախօսի զանգը: Կինն էր.

– Ի՞նչ եղար, երեխէքը տօնածառին են սպասում, չեն հասցնի զարդարել:

– Գալիս ենք,– ասաց Սօսը եւ անջատեց հեռախօսը:

* * *

Ամանորի գիշերը միշտ հեքիաթային է, յատկապէս փոքրիկների համար: Փոքրիկ Արէնն ու Կարինէն Սօսի հետ զարդարում էին տան դիմաց արդէն կանգնած սոճին:

– Պապ, այ պապ, իսկ նոր տատիկի անունը ի՞նչ է,– հարցրեց Արէնը:

– Կարող էք Մարիով դիմել, նա մեր տատիկն է,– պատասխանեց Սօսը եւ հայեացքը զցցեց տան պատուհանին: Պատուհանի միւս կողմից ժպիտն ու թախիծը դէմքին խառնուած նրանց էր նայում Մարին:

Նկարը՝ Արմեն Կախատյանի

ՏԻԳՐԱՆ ԵԿԱԻԵԱՆ

ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՔՃԵԱՆԻ ՀԵՏ (*)

ՄՓԻԻՌՔԵԱՆ փորձ(առութիւն)ը առաջին հերթին կ'ապրուի եւ կը դրսեւորուի գրական ստեղծումին մէջ: Յօդուածներու եւ վերլուծումներու ծողովածու հատորդ կը հաստատէ սփիւռքի գրագէտներու ծննդաբանութիւն մը, որ կը սկսի Յեղասպանութենէն վերապրածներով, ինչպէս Համաստեղ (Մ.Ն.): Կարելի է յիշել նաեւ Վահան Թէքէեան (Կիպրոս, Եգիպտոս), Յակոբ Օշական (Երուսաղէմ)... Յետոյ՝ «Փարիզի դպրոց»ի սերունդը (Շահնուր, Սարաֆեան, Որբունի, Չարդարեան...), երկու Պատերազմներուն միջեւ: Եւ վերջապէս՝ ձեր սերունդը, Պըլտեանինը, այն՝ որ ապրած է մայիս 68ը՝ Լատինական թաղամասի մէջ: Ինչպէ՞ս կը սահմանես ձեր սերունդը: Բնչ է անոր տեղը՝ Սփիւռքի գրական ոլորտին մէջ: Իր կնիքը:

ՄՓԻԻՌՔԵԱՆ փորձառութիւնը կ'ապրուի եւ կը դրսեւորուի, այո՛, նախ եւ առաջ գրական ստեղծումին մէջ: Բայց կարծեմ հոս պէտք է ընենք նախագուշական դիտողութիւն մը. ճիշդ պիտի չըլլար հաստատումը ընկալել բացօթեան, եւ բացառապէս՝ յօգուտ գրականութեան: Որովհետեւ, թերեւս հակառակ հատորիս համագրութեան թելադրանքին, սփիւռքեան փորձառութիւնը կ'ապրուի եւ կը դրսեւորուի առ-

հասարակ հոգեմտաւոր արտադրութեան մէջ, մշակութային ընդհանուր փրաքսիսին մէջ...

Այս դիտողութեանս առիթով, կ'ուզեմ ճշդել, որ հատորիս կազմութեան համար, **գրականին** տրուած նախապատուութիւնը, թէեւ շատ տրամաբանական եւ նպատակայարմար՝ ինքնին, իմ սեփական ընտրանքս չէ եղած ի ըսկըզբանէ: Այլ, ինչպէս հատորին նախաձեռնութիւնը եւ ամբողջ կազմումը, եղած է արդիւնքը տքնաջան աշխատանքին իմ հոգեհարազատ հին բարեկամ Անի Աստուրեանին: Ինչպէս եւ, ապա, իբր հատոր վերջնական ձեւաւորումին համար, *Բագինի* գործընկերներ Սոնիա եւ Րաֆֆի Աճեմեաններու վաստակին:

Գալով վերլուծումներու սահմանաճշդումին, պէտք է ակեցնեմ, որ ցեղասպանութեան սերունդէն «վերապրողներ», ինչպէս Թէքէեան եւ Յակոբ Օշական, մաս չեն կազմեր անոր. կը մնան դուրս՝ «Սփիւռք» հասկացութենէն: Մինչ Համաստեղ, արդէն անոնցմէ մէկ սերունդ ակելի երիտասարդ, գոնէ

մասով մը, եւ մանաւանդ իր «գրողական ծրագիր»ով, ինչպէս ըսեր եմ, մուտք ունի հոն:

«Փարիզի դպրոց»ը, իրեն մաս կազմող գրագետներու մեծ մասին համար (Շուշանեան, Նարդունի, Չարդարեան, մասամբ՝ Շահնուր...), թէեւ փաստօրէն Սփիւռքի ծնունդ, ունին այլապէս երկդիմի կարգավիճակ—գոնէ քննարկմանըս չափորոշիչին տեսանկիւնէն, որ է զանցումը ամուլ երկուութեան, գոյութեանական խզումի: Նոյն այս «դպրոց»էն՝ Չարեհ Ռբունի, եւ մանաւանդ Նիկողոս Սարաֆեան՝ կ'իրագործեն այդ զանցումը, անդրանցումը, ինչպէս արդէն կը թելադրեն իրենց զանազան գործերը՝ սկսած խորագիրներէ՝ *Եւ եղև մարդ, Անջրպետի մը գրաւումը*:

Ինչ կը վերաբերի հիմա իմ սերունդին, «*Պըլտեանի սերունդին*» ինչպէս կ'ըսես, հոս եւս կը վարանիմ քիչ մը շատ միացուցիչ «սերունդ» եզրոյթիդ առջեւ: Սփիւռքեան ցրուումը կարծես մեզ ւաւելի՞ եւս տարբերակած է...: Ուրեմն, դարձեալ զանազանելով՝ խօսինք մե՛ր մասին, սերունդի այն մէկ թելին, որ հասած՝ 1960-70ական տարիներուն, խուսափելով միջին-արեւելեան զաղութներու ջերմանոցային փակ մթնոլորտէն, անցեր ենք Եւրոպա կամ Ամերիկա: Առաւել՝ մեր կողքին, ւաւելի եւս սահմանափակ թիւ մը, բո՛ւն Արեւմուտքի ծնունդներ...:

Մեր գլխաւոր յատկանիշնե՞րը.— Մերժում *կէթոյին*. յարում գրական-մըշակութային առարկայական, «համաշխարհային» չափանիշներու. ճանաչում հայ առաջապահ արժէքներու եւ դեմքերու, ըլլան անոնք նախասփիւռքեան

շրջանէն թէ սկզբնական Սփիւռքէն, եւ որոնք առհասարակ անգիտացուած կամ մերժուած են եղած «պահպանողական» *կէթոյին*...

Եւ մեր դերը՝ դեր մը յուշարարի, առանց ուրեմն ռահվիրական յաւակնութիւններու. դեր մը՝ ահագանգողի—ընդդէմ «հայապահպանում»ին, որ աղիտայի է՝ գոյութեանական եւ գրական-մշակութային մարգերու մէջ հաւասարապէս...

ԲՆՉ ըսելիք՝ Սփիւռքի երիտասարդ գրագետներու սերունդին մասին: Որո՞նք են. ո՞ր պետեղել հայ գրական Սփիւռքի գլխաւոր բեւեռները:

ՍՓԻԻՌԱՅԱՅ գրագետներու նորագոյն սերունդին համար, անոր՝ որ հասած է մերինէն մէկ-երկու տասնամեակ ետք, կը դիտենք գրական դիմագծումի նոյն անորոշ այլազանութիւնը, համոզիչ անհատականութիւններու նոյն պակասը (որքան ալ չսիրեմ արժէքային գրնահատումներով խօսիլ...): Ան եւս կը դասուի երկբեւեռ դաշտի մը վրայ, մեծ մասով՝ ճամբայ ելած Միջին Արեւելքէն, եւ յանգած՝ Արեւմուտքի երկիրներու: Առաւել, թերեւս, Արեւելքի աշխարհագրական գօտիէն ներս կայք ընտրած, բայց՝ խառնուածքի եւ հաղորդակցական նոր կարելիութիւններու բերմամբ զայն անդրանցող դեմքեր եւս:

Երկբեւեռութիւնը, երկուութիւնը հազուադէպօրէն յաղթահարուած է այս սերունդէն (ըսենք՝ կիսա-սերունդէն) եւս, ըլլայ բանաստեղծութեան, ըլլայ պատումային արձակի կամ քննա-

դատութեան մէջ: Աւելի յաճախ՝ աւանդական ձեւերու կրկնումն է որ կը դիտուի, կամ մակերեսային նորարարութիւն մը, Պըլտեանի քիչ մը խիստ բառերով՝ «Սփիւռքի մէջ ամէն բանատեղծ ինքզինք միակ եւ վերջին կը նկատէ, շքեղ մերժումով մը կ'արհամարհէ ճանչնալ իրմէ առաջ եղողները, եւ կը ծնի սունկի պէս, մէկ գիշերուան մէջ...»: Որովհետեւ, արդարեւ, «արդիական»ն ալ՝ աւանդականին պէս, պիտի ունենար, եւ ունի, իր *խոտանը*...

Այս տկարութիւնը, տժգունութիւնը, որ կը դիտուի յաջորդական սերունդներու մօտ, պէտք է ըսել ու կըրկնել՝ **չ'բնաւ հետեւանքը անխուսափելի առարկայական պայմաններու**, կնիքը ինչ որ սփիւռքեան ճակատագիրի մը. ո՛չ երբեք...: Անիկա պարզ հետեւանքն է **երեց սերունդի թերացումներուն, ձեռնթափութեան:**

Գիտենք, ու մասամբ դեռ կը հասկընանք այս «նահանջ»ը արեւմուտքի մէջ, տիրող մեծ մշակոյթներու դէմ: Բայց անիկա այլապէս վնասակար է եղած, մինչեւ իսկ աղիտայի, մեր արեւելեան համայնքներուն մէջ, ուր լեզուն, պահուած իբր «մայրենի» լեզու՝ պարզապէս առարկայական պարագաներու բերմամբ, շատ կանուխէն գեղչըւեր-դրուեր է «աղքատ ազգական»ի իրավիճակին մէջ, եւ իր ուսուցումը շատ յաճախ ապրուեր է ու կ'ապրուի **իբր տաժանակիր պարտականութիւն մը**, երկկողմանիօրէն՝ թէ՛ ուսուցանողին, եւ թէ՛ աշակերտին համար:

Յետեւանք՝ ընթերցանութեան ճաշակի անհետացում, գրական հակումներու անէացում...: Մեր գրական մա-

մուլը, յաճախ յանձնըւած՝ սահմանափակ կարողութեան տէր խմբագիրներու, անատակ է գտնուած ստանձնելու նոր տաղանդներու տընկարանի իր կարելոր դերը:

Եթէ Պըլտեաններ կրցած են հասնիլ այսպիսի միջավայրի մէջ, ատիկա եղած է՝ **հակա-**

ռակ եւ ընդդէմ անոր հեղձուցիչ մթնոլորտին... Եւ ուրեմն՝ աւելի հասկնալի պիտի դառնայ իր՝ «Ստեղծել վայրը ուր ըլլալ» նախադասութիւնը—ամբողջ յայտագիր մը, յայտարարագիր մը, նոյնը՝ որ առաջադրեր են ու կ'առաջադրեն յաջորդական սերունդներու լուսանցային դեմքերը, Սարաֆեանէն եւ Որբունիէն մինչեւ Վահէ Օշական, անցնելով իրմէ՝ Պըլտեանէ, Նշանեանէ, հասնելու համար աւելի նորերու, որոնցմէ երկուքը կը գտնէք հատորիս մէջ... Դեմքեր որոնք, աննպաստ միջավայրի մը մէջ, յաջողեր են «ստեղծել վայրը ուր ըլլալ», կամ՝ միշտ իր՝ Պըլտեանի բառերով՝ «ճկելով, խորտակելով, պայթեցրնելով փականքը, վերջապէս խօսիլ»:

Անշուշտ, նմանօրինակ խեղդող կացութիւններ երբեմն կրցեր են, իբր հակադէցութիւն, առաջացնել լուսանցային տարրերու խմբում: Բայց, փոխանակ նման հակադրի մը ճամբով առիթ տալու *Ահեկան*ներու ծնունդին (Պէյրուք, 1966-1970), այս «ուսուցիչ»ները աւելի յաճախ փաստօրէն խցեր են կարելիութիւնները ամէն խոստումի առջեւ—նորերուն դէմ ճօճելով օտար ազդե-

ցութիւններու «վնասաբեր» խրտուկիւլակը. ու աւելին՝ օրինակելի բնորդ դառնալու յաւակնութեամբ...: Անոնք կը կըրեն **ամբողջական պատասխանատուութիւնը** գրական հրապարակի յետագայ այս քիչ-միտիթարական պատկերին:

Վահէ Օշականն է որ, նախորդ դարու աւարտին մօտ, հաշուեկշիռ կագմող շեշտերով, կը գնահատեր դարասկիզբի կացութիւնը, դեռ՝ տեսնուած (չմոռնա՛նք...)՝ արեւմտեան կողմանց իր դիտարանէն. *«Ներկայիս, նորերու մօտ, հայ միտքը իր պատուհանը կէս մը բացած է աշխարհին. զգալի է որոշ թարմացում մեր գրական զգայնութեան... Պէտք է ընդունինք, որ այս քիչը անգամ յուսատու է»:* Անմիջապէս աւելցնելու համար՝ *«Իրապէս, մեծ բան մը չունինք հրամցնելիք մարդկութեան: Մենք մեզ չհաւքենք...»:*

Ափսոսալի է, որ գրական պարբերաթերթ մը, այսօր փաստօրէն այլեւս միակը իր տեսակին մէջ (գուգահեռաբար տեղ-տեղ «Գրական յաւելուած»ներու եւ համացանցային *պլոկ*-հրատարակութեան որոշ հետաքրքրական փորձերու), սպասած ըլլայ տասնամեակներ՝ օժտուելու համար երիտասարդ եւ ուժական խմբագրութեամբ մը: Որ իբր մայր պարտականութիւն ունի... սահմանափակել անցեալի վնասները:

ԳՐԱԿԱՆ իւրաքանչիւր սերունդի հանդիպումը Այլութեան՝ շօշափելի այդ Միւսին հետ (յաճախ սեռային երանգով մը), կ'երեւի իբր որոշադրիչ: Ինչո՞ւ, եւ ինչպէ՞ս, Օտարը մեզ «կը կապմէ» եւ «կը լուծէ» Սփիւռքի գրականութեան փորձին մէջ: Եւ ինչպէ՞ս կը բա-

ցատրես ոչ-հայ կերպարներու շատ տկար համեմատութիւնը միջին-արեւելեան հայ գրագէտներու (Ծառուկեան, Սնայեան, Գ. Աճեմեան, Պ. Գուրելեան) պատմութեանը եւ վեպերուն մէջ:

«ՄԻԲՍ»ԻՆ, «տարբեր»ին դերը առհասարակ՝ ինքնութեան մը ստեղծումին մէջ, հոս կարիքը չունի բացատրուելու, հիմնաւորուելու: Անիկա բացայայտ է ինքնին: Ինչպէս բացայայտ է այդ «Միւս»ին դեմ ինքնակծկումի, մերժումի շարժման հիւանդագին բնոյթը:

Մեր գրականութեան մէջ, «Միւս»ին, ուրիշ եղութեան եւ վայրի մատչումի կենսականութիւնը կը բացայայտուի ամենակենդանի, ամենահարուստ գործերով. *Անջրպետի մը գրաւումը, Միջերկրական (Սարաֆեան), Բառուդի, Բաղաբ (Վ. Օշական), Երկուք, Կրկնազիր մարդը (Պըլտեան)*. Եւ ներկայ Պոլիսը ներառելու պարագային «ըՍփիւռք» հասկացութեան ծիրէն ներս, հոն եւս որոշ գործեր՝ *Բար-Կայծիկներ (Չ. Խրախունի), Առատատաղին միւս կողմը (Ռ. Յատտեճեան)*՝ 1920-30ական տարիներէն ասդին, ահա գրեթէ դար մը. եւ որոնք առաւել կամ նուազ կը ցլացընեն բացուածքի այս առաջադրանքը:

Ն. Սարաֆեան *«բախտ»* կը տեսնէ մեր *«գաղթ»*ին մէջ. մեր ազգային նաւաբեկումին մէջ՝ առիթ մը՝ նետուելու աշխարհի ծովը եւ անվախօրէն *«լողալ սորվելու»*...

Ի հակադրութիւն այս *«անառակ որդիներ»*ուն (Սարաֆեանի բառերով), *կեթոյի ծնունդները*, որոնք անոր մէջ ալ պիտի մնային, միայն պիտի կրկնէին ա-

լանդական բնորդներ. պիտի անգիտանային «Միւս»ով բեղմնաւորումէն ծնող բարիքները (շարժընթաց մը որուն, ի դէպ, մեր մշակութային պատմութեան առաջապահ հոսանքները միշտ ալ հետեւեր են, անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր...):

Ոչ-հայ կերպարներու բացակայութիւնը, յիշատակած գրագէտներուդ մօտ, նշան մըն է, ախտանիշ մը՝ ուրիշ ախտանիշներու կարգին, իրենց ներաշխարհի անձուկ, անհորիզոն վիճակին, աղքատութեան:

Ասիկա չի ալ նշանակեր, անշուշտ, որ այդպիսի ներկայութիւններ ինքնին երաշխիք ըլլային որակի...

1968ին եւ աւելի ետք, քննարկած եւ կարելիութիւնը (կամ անկարելիութիւնը...) երրորդ ուղիի մը՝ ընդմէջ ձուլումի եւ համայնքային ինքնամեկուսացումի: Հարցը այժմեական կը թուի՝ այսօր քեզի: Ինչո՞ւ:

«ԿԵԹՈՅԱՑՄԱՆ» եւ ձուլումի գոյգ բեւեռները, երեւութական հակադրութեան մը տակ, կը միանան իրարու. մէկը միւսը կը կանչէ: Որովհետեւ ձուլումը անխուսափելի վտանգն է, թակարդն է ինքնանորոգումէ զուրկ մնացած, «չպատուաստուած» ինքնութեան մը համար: Մինչ առողջ ինքնութիւն մը ինքզինք կը նորոգէ բացուելով «միւս»ին, զայն համարկելով իրեն: Ինչ որ անկարելի է, անշուշտ, երբ ամէն բացառօք, ամէն փոխանակում *թասյու* է յայտարարուած: Եւ որովհետեւ մեր Սփիւռքը, իր ծագումի օրերէն, եւ մինչեւ դեռ այսօր (բացառելով մասնակի ե-

րեւոյթներ, եւ չհաշուած կիսամիջոցներու կիրարկումը, մեծ մասամբ՝ իրողական կացութիւններու պարտադրանք...), ձախողած է բարեյաջող համարկումի մը ուղիները գտնելու, — հարցը, այո՛, կը մնայ այժմեական:

ԻՆՉ ըսելիք կը թելադրէ քեզի՝ «ըսփիւռքայնութեան» մտածող Վահէ Օշականի աւանդը, որուն մէկէ աւելի գրութիւններ յատկացուցած եւ հատորիդ մէջ: Եթէ իր քերթողութիւնը ինքնին յղելի արժէք է, իր «բաղաբական» գրուածքները Սփիւռքի ապագային եւ անոր՝ Հայաստանէն անկախ գոյավիճակի անհրաժեշտութիւնը, դժուար ընկալելի կը մնան: Պէտք էր արդեօք տեսնել հոն կենսական որոնում մը՝ սփիւռքեան բնականացութեան: Զգտում մը անորանցումի՝ գրականութեան ճամբով: Այդ պարագային՝ ինչպէ՞ս մեկնաբանել Պըլտեանի նախադասութիւնը՝ «ըՍտեղծել վայրը ուր ըլլալ»: Արձագանգ մը Սարաֆեանի Անջրպետի մը գրաւումըին:

ՎԱՅԷ Օշականի գործը եւ զայն զսպանակող մտածումը, փիլիսոփայութիւնը, ճամբայ կ'ելլեն սփիւռքեան ուրոյն, ինքնավար, Հայաստան-հայրենիքէ մը անջատ գոյածեւի գաղափարէն: Սփիւռքի տեւական, վերջնական նկարագիրը փաստ մըն է, որմէ մեկնելով սփիւռքահայը պէտք է կերտէ ինքզինք, **ըլլայ, ծնի՛:** Տուեալներու այս ամբողջութիւնը, որ եթէ կ'ուզես՝ կրնանք բնագանցութիւն ալ կոչել, կրնայ յարակցուիլ գոյապաշտ փիլիսոփայութեան, բայց առանց

սահմանափակությունը անոր կամ մտածողական որեւէ հոսանքի մէջ:

Միւս կողմէ, Վահէ Օշականի գործին եւ զգայնութեան մէջ պետք չէ ալ անտեսել գոյապաշտութեան այս երակը (անտեսում՝ որ կը կատարեն ումանք), մանաւանդ ինչ կը վերաբերի գոյութենական անկայունութեան, անկէ բխող անձկութեան, կասկածին—կացութիւն՝ որ կը բնորոշէ նաեւ Սփիւռքի մարդը՝ Սարաֆեանէն ի վեր (Սարաֆեանի «Կասկածը...»), յանգելու համար մինչեւ Պըլտեան (Վայրի որոնում-ստեղծում)...: Այս վերջինին համար, անշուշտ վայրը նախ լեզու-վայր է, գրութիւն-վայր է. բայց երկրորդ ընթերցումով մը մեզ պիտի առաջնորդէ Վ. Օշականի մը, Որբունիի մը մարդաստեղծումին. կամ Սարաֆեանի մը նուաճումներուն, որուն համար եւս—ի դէպ—նուաճուած «անջրպետ»ը գոյութիւնն է նոյնքան՝ որքան գրութիւնն...

Այս բոլորին կապելով կրնամ անդրադառնալ աւարտին դրած հարցիդ—այն նիւթերուն մասին, որ մեր գրագետները պետք էր շօշափէին: Ի վիճակի չեմ, ոչ ալ պետքը կը զգամ, թելադրելու այդպիսի նիւթեր: Աւելի պիտի մտածէի **դիրքորոշումներու** մասին՝ հանդէպ սփիւռքեան գոյավիճակին եւ գրականութեան: Եւ ինչ որ արդէն ըսի, կարծեմ, կ'արտայայտէ տեսակէտս ատոր մասին:

ՍՓԻԲՈՔԻ մէջ հայերէն ընթերցող հանրութեան մը նուազումով, երեւան եկած են հայանիւթ գրականութեան մը նոր ձեւեր՝ տեղական լեզուներով (Տընի Տօնիկեան՝ Ֆրանս

սա. Աննա Արզումանեան՝ Արժանթին): Ինչպէս սահմանել զանոնք. ինչ չափորոշիչներով):

ՕՏԱՐԱԳԻՐ հայ գրագետներու հարցը յաճախ դրուեր է, յատկապէս՝ ինչ կը վերաբերի իրենց պատկանելութեան: Խօսք չունինք անշուշտ անոնց մասին, որոնք հայ են միայն անունով (երբեմն ոչ իսկ անունով...): Կ'անդրադառնանք անոնց՝ որոնք իրենց շօշափած նիւթերով կամ/եւ զգայնութեամբ կ'առնչուին հայութեան: Սարոյեանի մը, Չաւէն Սիւրմէլեանի մը, Արմէն Լիւպէնի մը. ինչպէս կը յիշատակես՝ Արզումանեանի մը, Տօնիկեանի մը—եւ դեռ ուրիշներու ալ, ի հարկէ...

Առանց մանրամասնելու՝ ըսեմ համոզումս, եւ չափորոշիչները՝ որոնց կը յղուիմ: Գրական արտադրութիւն մը կը պատկանի այն լեզուին, որով գրուած է: Հայ մշակոյթի շատ լայն մէկ ծիրին մէջ, որ հաշուի պիտի առնէր գրական բովանդակութիւններն զգայնութիւնը, այդ արտադրութիւնները կրնան ներառուի: Բայց ոչ՝ գրականութեան յստակօրէն սահմանաճշդուած սահմաններուն մէջ. քանի **գրական գործ մը լեզու է, նախքան ուրիշ որեւէ բան ըլլալը**: Նոյնինքն Սարաֆեան, այնքան բաց՝ այլութեան ոլորտին, այսուհանդերձ շատ յստակօրէն կը սահմանաճշդէ պատկանելութեան մարզերը, ամերիկագիր գրագետ Չաւէն Սիւրմէլեանի առիթով:

Այս նոյն պատճառով է, արդէն, որ Շահնուր/Լիւպէն մը կը պատկանի, **յաջորդաբար եւ անջատաբար**, հայկական եւ ֆրանսական գրականութիւն-

ներու. այսինքն՝ ո՛չ միաժամանակ երկուքին: Նոյնիսկ եթե իր *Առժամեայ բնակարաններ* ժողովածուն կը հաշուէ քերթուածներ, որոնք կը թրթռան իսկապէս «հայկական» զգայնութեամբ մը (ինծի տեղ-տեղ կը յիշեցնեն մեր միջնադարեան «Անտունի»ներ...), միանգամայն յարակարծօրէն պատկանելով... ֆրանսական գրականութեան՝ **իրենց լեզուով**—միակ չափանիշ պատկանելութեան:

Փաստ մը եւս, բաւական տրտմեցուցիչ. Ծագումով հայ այս գրագետները չեն տիրապետեր, նոյնիսկ կրաւորական, նոյնիսկ մասնակի տիրապետումով, իրենց ծագումի լեզուին. եւ յաճախ ալ թարգմանութիւններ կ'ակրնկալեն, հայագիր իրենց գրչընկերներու գործերուն մատչելու համար (անշուշտ երբ կը հետաքրքրուին...): Կարծեմ՝ ըստպատում մը, կամ պայման մը՝ ասոնց հաշուին, լեզուական այդպիսի կրաւորական ծանօթութեան մը գոնէ՝ առանց թարգմանական միջարկումի մատչելու

համար հայագիր գործերու—բաւական համեստ պահանջ է: Յամենայն դէպս՝ հայագիր գործերու այդպիսի ուղղակի ծանօթացումով մը միայն կարելի պիտի դառնային փոխադարձաբար հարըստացուցիչ փոխանակումներ...

Փակելու համար այս թեման, կ'ուզեմ ընդգծել, Սարաֆեանէ եւ Պըլտեանէ ետք, որ բո՛ւն ստեղծիչը, մշակութային յեղափոխականը Սփիւռքին՝ սեփական լեզուի եւ ընդհանրապէս գրականութեան հանդէպ անտարբեր այս միջավայրին մէջ, ա՛ն է, որ՝ մերժելով լեզու փոխելու երբեմնակի փորձութիւններ (յաճախ ատակ է այլեւս ատոր...), կը շարունակէ արտայայտուիլ հայերէնով, լեզուով մը՝ ըստ ոմանց դատապարտուած, հաւանօրէն եւ իրօք անորոշ ապագայով—ինչ կը վերաբերի գոնէ՝ մեր արեւմտահայերէնին: Ա՛ն է, մանաւանդ, որ այդ լեզուին մէջ ու անկէ մեկնած՝ կը ստեղծէ «ի՛ր լեզուն», սեփականը: «Կը ստեղծէ վայրը ուր ըլլալ»: ✱

(*) Այս հարցադրոյցը լոյս պիտի տեսնէ նաեւ France Arménieի *յունիս 2023ի թիւին* մէջ:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊԻ ՄՈՌՑՈՒՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻ ՄԸ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

ԱԻԵԼԻ քան դարե մը ի վեր, Գրիգոր Զօհրապի կեանքն ու գործունեությունը լայնօրէն լուսաբանուած են գրականութեան մէջ, բայց միշտ պէտք է պատրաստ ըլլալ անակնկալներու եւ նորութիւններու:

Օսմանեան Սահմանադրութեան վերականգնումէն ետք (1908), Զօհրապի հանրային գործունեությունը թէ՛ իբրեւ Խորհրդարանի հայ երեսփոխան եւ թէ՛ իբրեւ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի անդամ նոր ընթացածիրի մը մէջ մտած էր:

31 մարտի հակայեղափոխութենէն, Կիլիկիոյ ջարդերէն եւ Ապոխիլ Զամիտի գահընկէցութենէն ետք, իշխանութեան գլուխը վերստին անցած Երիտասարդ Թուրքերու վարչակարգը մայիս 1909ին ձեռնարկած էր հայ քաղաքացիներու ինքնությունը նորելուկ «գրիգորեան» ձեւով արձանագրել անցագրերու (*թէպէրէ*) մէջ, փոխան «հայ» բառի: Ասիկա կը յիշեցնէր Զայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին «գրիգորեան» անուանումը ռուսական *Պոլոժենիայ*ին մէջ (1836), որ կը միտէր նսեմացնել անոր առաքելական բնոյթը: Այս պարագային, ազգային բնորոշումը կրօնական անուանումի տակ զետեղելու փորձը օսմանեան կառավարութեան ձուլողական ընթացքի քօղարկուած դրսեւորում մըն էր:

Այս քայլը անմիջական հակազդեցութեան հանդիպած է: Գ. Զօհրապ, որ ներքաշուած է Ազգային Ժողովի բանավեճերուն մէջ, *Արեւելք* օրաթերթի լրատուութեան առիթով խմբագրութեան ուղղած է նամակ մը, որ ցայսօր հետազօտողներու տեսադաշտէն դուրս մնացած է:

19 մայիսին, *Արեւելք* կ'արտատպէր «Յայ թէ գրիգորեան» խորագրուած նիւթը, որ նոյն օրը լոյս տեսած էր իր պաշտօնակից *Մանսուրմէի Էֆքէարի* մէջ: Վերջինիս խմբագրութիւնը երկու օր առաջ իմացած էր կառավարութեան մտադրութեան մասին՝ «գրիգորեան» անունով փոխարինել «հայ» անունը պաշտօնական արձանագրութիւններուն մէջ, ու կ'աւելցնէր. «Ո՛րքան ալ վստահ ըլլայինք այս լուրին աղբիւրին վրայ, դարձեալ չուզեցինք հաւատալ, մտածելով որ թուրք սահմանադրական կառավարութիւնը բռնապետական ռեժիմի վայել անիմաստ հալածանքներով չպիտի խաղայ բառերու, անուններու կամ մականուններու հետ»: Խմբագրութիւնը դիմած էր մարդահամարի վարչութեան, որ հերքած էր լուրը իբրեւ հնարովի: Սակայն, յաջորդ օրը, կը գրէր թերթը, «մեր աչքովը տեսանք ՅԻՆԳ Օսմանիյէ թէգքերեսիներ, որոնց մէջ ազգութիւնը նշանակուելիք

խորշին մեջ փոխանակ Յայ արձանագրությունը գրուած է Գրիգորեան»¹ եւ որոնք տրուած էին 4/17 մայիսին: Թերթը հարց կու տար, թէ «կառավարութիւնը նոր հալածանք մը սկսիլ կ'ուզէ՝ անգործածութեան դատապարտել ուզելով Յայ բառը, որով կը զանազանուի բազմադարեան գոյութիւն ունեցող ժողովուրդ մը՝ բոլոր ժողովուրդներուն մեջէն», ասիկա նկատելով նոր անարգանք մը՝ Կիլիկիոյ ջարդերուն «ահաւոր վերքին սուր ցաւէն չբաժնուած»: Կ'աւելցնէր, թէ «մարդահամարի դիւանի տնօրէնը ինքն ալ հասկցած ըլլալու է խնդրոյն ծանրակշիռ եւ յուզումնառիթ հանգամանքը որ փութացած է հերքել զայն եւ «ազգերու միջեւ թշնամութիւն սերմանել ուզող»ներու գործը նկատած»: Թերթը կը պահանջէր, որ Պատրիարքական Տեղապահ Յովհաննէս արք. Արշարունի իր հրաժարականը յղէր կառավարութեան փոխան բողոքագրի, քանի որ ինք «գրիգորեան» անունով ազգ չի ճանչնար, իսկ կառավարութիւնը կը մերժէ հայը ճանչնալ²:

Արեւելք ծանօթութիւն մը կցած է գրութեան, հետեւեալ բուռն արտայայտութիւններով իր համաձայնութիւնը յայտնելով Տեղապահի հրաժարականին.

«Այս եղելութիւնը ո՛չ միայն ցաւ, այլ եւ զայրոյթ կը պատճառէ մեզ: Տակաւին ո՛չ մէկ երկրի մէջ ուր Յայը բնակեցաւ, ո՛չ մէկ ղեժիմի մէջ ուր Յայը տառապեցաւ՝ այսօրինակ ռիւերիմ ու անարգ յարձակում մը եղած է մեր ազգին անուանը դէմ: Ատոր հնարիչը անարգութեան սիւնին կը կապենք, եւ կը թքնենք մեր ազգային նողկանքին թուքը անոր երեսին: Յայ անունը ջնջել մի. Ապտիւլ-Յամիտը չկրցաւ ընել ատիկա. ուրիշի՞ն է մնացեր, ո եւ է նորեկ խայտառակի՞ մը՝ հինգ հազար տարուան հնութիւն ունեցող պատմական անուն մը ջնջել պաշտօնական աշխարհէն»³:

Պոլսոյ Կէտիկ փաշայի թաղամասի Տ. Գալուստ քահանային 4/17 մայիսին յանձնուած էին չորս *թւքթրէներ*, կը գրէր *ժամանակ* չորս օր ետք, «ուր փոխանակ «Յայ» նշանակուելու՝ «Ղրիդօրիէն» նշանակուած է թէգքերէին տէրերուն կրօնքն ու ազգութիւնը»: Ակնկալելով, որ նոյն օրուան Ազգային Ժողովի նիստը նիւթին անդրադառնար, թերթը այս տեղեկութիւնը մեկնաբանած է հետեւեալ կերպով.

Յայ անունը ջնջել եւ տեղը «Ղրիդօրիէն» չի լսուած մակդիրը դնելու գաղափարը պետական ռի պաշտօնեան որ յղացած է՝ ապահովաբար մեծ չարիք մը գործած պիտի նկատուի, քանի որ ասանկ պիտակ անուն մը տալով մեզի ուղղակի մեր սրտին ձեռք նետած կ'ըլլայ: Կայսեր եւ Նախարարութեան Յայոց ներկայացուցիչներուն այնքան յուսալից խոստումներ տուած օրն իսկ⁴ ասանկ նմանը չի տեսնուած որակումով մը

¹ Խմբագրականի այս մասին քաղուածքը տե՛ս «Օրուան լուրեր», *Կոչնակ*, 12 յունիս 1909, էջ 565:

² «Ազգային կեանքը», *Արեւելք*, 6/19 մայիս 1909, էջ 3:

³ Անդ:

⁴ Տե՛ս «Յայ պատգամաւորութիւնը Տոլմա Պաղչէի պալատին մէջ», *ժամանակ*, 4/17 մայիս 1909, էջ 3:

Յայերը գրգռել ուզող պաշտօնեան պետք է բացատրութեան հրաւիրել թէ որո՞ւ հրամանով ու թելադրութեամբ յղացած է իր այս նոր գիւտը: Ներքին գործոց նախարարը որուն ազատամտութեան ներբողեանները հիւսեցին զանազան նամակագիրներ⁵, պետք է անմիջապէս դադրեցնէ այս գէշ սկսուած գործը եւ այդ Օսմանիյէ թէզքերէները ետ առնել տալով, Յայերը նշանակէ իրենց իսկ անուամբը, որմէ չի գրկուելու համար է որ 1500 տարիէ ի վեր այսքան զոհեր տուինք ու այսքան արիւն թափեցինք⁶:

Ըստ *Արեւելքի* լրատուութեան, «աղմկալից ու տենդոտ վիճաբանութիւն մը բացուեցաւ այս խնդրին շուրջ, եւ որոշուեցաւ բողոքելով հանդերձ, ուրիշ քրիստոնէայ եկեղեցիներու հոգեւոր պետերուն հետ ալ խորհրդակցիլ»⁷: Դռնփակ նիստին տեղի ունեցած է անդամներու լրացուցիչ ընտրութիւն: Չօհրապ, որ վերջին նիստերուն բացակայած էր եւ հրաժարելու տրամադրութիւն յայտնած, ժողովականներու ստիպողութեան տակ խոստացած է շարունակել իր պաշտօնը: Օրակարգի հարցերու լուծումէն ետք, Միսաք Սուրեանի առաջարկով ժողովը զբաղած է անուանումի հարցով: Ըստ *Բիւզանդիոնի*, վարչութիւնը յայտնած է, թէ պաշտօնապէս տեղեկութիւն չունի այս մասին: Մինչ ըսողներ եղած են, թէ ընդհանուր սկզբունքի մը գործադրութիւնն է, «եկեղեցականներ դիտել տուին որ եթէ Յունաց Օրթոտոքս կամ Կաթոլիկներուն Կաթոլիկ կ'գրեն, այս կերպով իրենց պատկանած կրօնքը կ'որոշեն, մինչդեռ Յայերը Գրիգորեան չեն, մարդու անունով եկեղեցի չեն ընդունիր: Յայը միայն Ազգին անունը չէ, այլ եւ Եկեղեցիին»: Թերթը գրած է, թէ «մէկ քանի երեսփոխաններուն օրուան խնդիրներուն շուրջ ասոր երկրորդական կարեւորութիւն տուին», սակայն եկեղեցականները «Ազգին գոյութեան խնդիրն» համարած են, շեշտելով թէ «Յայ Եկեղեցիին այդպէս յորջորջումն անարգանք է նոյն իսկ Եկեղեցւոյն համար»: Մեծամասնութիւնը պահանջած է, որ վարչութիւնը կառավարութեան դիմում ընէ այդ հարցին մասին⁸:

Բիւզանդիոնի նոյն թիւին մէջ, այլ լրատուութիւն մը կ'անդրադառնար Ազգային Սահմանադրութեան 49-րդ-րդ նշումին Ս. Փրկիչ հիւանդանոցին կողմէ, նշելով, թէ Սահմանադրութիւնը «բաւական իրաւունք մըն է (...) սահմանադրական Թուրքիոյ մէջ, որ դարերէ ի վեր ճանչցուած «Յայ եկեղեցին» «Գրիգորեան եկեղեցի»ի զեղչեց»⁹:

⁵ Տէն, օրինակ, Չարեհ Գավեզեան, «Ֆերիտ փաշա եւ հայերը», *Շամանակ*, 5/18 մայիս 1909, էջ 2:

⁶ «Յայկական լուրեր», *Շամանակ*, 8/21 մայիս 1909, էջ 3:

⁷ «Ազգային Երեսփ. Ժողովի երէկի նիստը», *Արեւելք*, 9/22 մայիս 1909, էջ 3:

⁸ «Ազգային Ժողովոյ երէկի նիստը», *Բիւզանդիոն*, 9/22 մայիս 1909, էջ 3:

⁹ «49րդ տարեդարձ Ազգային Սահմանադրութեան», *Բիւզանդիոն*, 9/22 մայիս 1909, էջ 3:

Ի տարբերություն *Բիլլանդի*, *Արեւելքի* թղթակցությունը անուններ տրված է: Ժողովին նախագահող Յմայեակ եպս. Դիմաքսեան վերահաստատած էր Հայ Եկեղեցին Քրիստոսի կողմէ հիմնուած ըլլալը եւ «Հայաստանեայց Հայ Առաքելական Եկեղեցի» անուանումը, պահանջելով որ անունը արձանագրուի անցագրերուն մէջ: Գրիգոր Չօհրապ կուռ բանախօսություն մը տուած է Ատանայի ինդրին շուրջ, որուն վերջին խօսքերը ներկաներու ջերմագին ծափահարութեան արժանացած են: Սակայն, շարունակությունը բուռն վեճի տեղի տուած է.

Բայց իր բանախօսութեան վերջին մասը ժողովականներու հաւանութեան չարժանացաւ, երբ բանախօսը յայտնեց թէ ինք համամիտ էր որ օսմանիւ թեզերէներու մէջ «քրիստոնեայ» գրուի Հայերուն համար, առարկելով թէ Հայ Եկեղեցին Քրիստոսի կողմէ հիմնուած է եւ ուրիշ անունով պէտք չէ յորջորջուի: Այս յայտարարությունը գայրոյթ պատճառեց ժողովականներուն, որոնք սկսան ազդուապէս բողոքել, մինչ Չօհրապ ա՛լ աւելի կը գոռացներ ձայնը, լսելի ընել տալու համար իր բացատրությունները: Նախագահ Յմայեակ Սրբազան քանիցս ընդմիջեց, Չօհրապ էՖ.ի դէմ բողոքելով, եւ ի վերջոյ, բարկացած, առաւ քալեց Ժողովէն, ըսելով թէ Չօհրապ էՖ. Հայ Եկեղեցւոյ շահերը չէր պաշտպաներ: Ա. ատենադպիրը ժողովասրահէն դուրս ելլելով համոզեց Յմայեակ Սրբազանը որ ժողովասրահ դառնայ: Նախագահը տրտնջալով վերադարձաւ ու միջադէպը այդպէս փակուեցաւ¹⁰:

Գրականագետ Ալբերտ Շարուրեան 21 մայիսի վիճաբանությունը ընդգրկած է Չօհրապի կեանքի ու գործունէութեան իր մանրակրկիտ տարեգրութեան մէջ, իբրեւ աղբիւր օգտագործելով Ազգ. Ժողովի ատենագրությունը, ուր գրուած է, թէ ան անհրաժեշտ նկատած է «հարկ եղած դիմում ընել այդ բառը ջնջել տալու համար» (այսինքն՝ *կրկորիէն* բառը) եւ յուշած, որ «մեր կատարելիքը Ազգին ճակատագրով զբաղիլն է եւ ոչ թէ ճղճիմ խնդիրներով», իսկ այդ պահուն ուշադրություն պէտք է սեւեռել Ատանայի վրայ. «Այդ աղետին վրայ Ազգը ո՛րքան խորհի, ո՛րքան միտք յոգնեցնէ, տեղին է...»¹¹:

Սակայն, վիճաբանությունը վերստին բորբոքած է, երբ Յարություն Շահրիկեան, Ատանայի մասին խօսելէ ետք, յայտնած է, թէ «չէր արժեր որ Ժողովը վիճաբանի «Գրիգորեան» բառին վրայ եւ այդպիսի քցըքըռիկ [sic] խնդիրով մը զբաղի»: Բոլոր երեսփոխանները բողոքած են, «յայտարարելով թէ յուզուած խնդիրը շատ կենսական էր Ազգին համար», որուն դիմաց Շահրիկեան ստիպուած էր լու-

¹⁰ «Ազգային Երեսփ. Ժողովի», էջ 3: *Կոչնակ* իր քաղուածքին մէջ գրած է, թէ «Գր. Չօհրապ պերճախօս ու գոռ ատենախօսութեամբ մը Հային արհամարիլանքը որակած է ատանկ նախատինքի մը դէմ: Որոշուած է ատենայն դէպս պահել ազգութեան անունը» («Օրուան լուրեր», էջ 565:

¹¹ Ա. Շարուրեան, *Գրիգոր Չօհրապի կեանքի եւ գործունէութեան տարեգրություն*, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1996, էջ 207:

սաբանել, թե հարցը «բցըբռիկ» (այսինքն՝ չնչին) համարած էր ի բաղդատություն «Ատանայի ահաւոր աղէտին»¹²:

Նոյն օրը, *Արեւելք* արձագանգած է թրքական *Շանլը օրտու* թերթի անդրադարձին. «Հաստատապէս կը յուսանք թէ մեր հայ յարգելի պաշտօնակիցներուն այդ առթիւ գրածները եւ ազատութեան ու Սահմանադրութեան սիրոյն համար երկար տարիներէ ի վեր մեր հայ հայրենակիցներուն ըրած նիւթական ու բարոյական ըրած գոհողութիւնները նկատողութեան առնուելով, թոյլ պիտի չտրուի որ անոնց արժանապատուութեանը դպչելիք այդ տեսակ բաներ տեղի ունենան»¹³:

24 մայիսին, թերթը նորէն լայն տեղ տուած է հարցին: Առաջին հրապարակումին մէջ նշած է, թէ 22 մայիսին, Բաբգէն վրդ. Կիլիւսէրեան հանել տուած էր անցագիր մը Պրոուսա ճամբորդելու համար, ուր ազգութիւնը «դրեղորիէն» նըշուած էր:

«Բնականաբար, անցագրատան մէջ ներհուն վարդապետը ըմբոստացումի շարժում մը ըրեր է ընդդէմ այն պաշտօնէին որ այս *պիւռլէսք* բառը կը գրէր անցագրին «ազգութիւն» բաժնին մէջ: «Ես հայ եմ, կը դիմադրէ արմաշականը իր սեւ աչքերը պռստելէն, Յայ ինչու չէք գրեր»: - «Մեզի այսպէս գրել հրամայուած է, կը պատասխանէ պաշտօնեան, եպարքոսական Թէգբերէին համեմատ է որ կը շարժինք հոս»: Եւ վարդապետը, համակերպած, կը գրպանէ անցագիրը: Դրեղորիէն, բրնհ, ինչ անտաշ ու բարբարիկ հնչում»¹⁴:

Իսկ երկրորդ գրութիւնը դիտել տուած է, թէ նախապէս հայ կաթողիկէ համայնքին պատկանող հինգ անձեր, որոնք դիմած էին Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ ծոցը ընդունուելու, բոլորովին փոխուած բովանդակութեամբ նոր անցագրեր ստացած էին կառավարական պաշտօնատուներէ: Նախկին *Մեսնէպի Ղրիստիան*ին տեղ գրուած էր *Միլլէթի Ղրիողորիէն*, «մինչդեռ անելի բանաւոր եւ բնական կ'ըլլար, եթէ ըսուէր *Միլլէթի Օսմանլը-Էրմենի*, եւ *Մեսնէպի Խրիստիան*»: Պատրիարքական Փոխանորդ Ղեւոնդ վրդ. Դուրեան այս առիթով բողոքած էր Ազգային Վարչութեան¹⁵:

Շարուրեան 1909ի առաջին կէսի տարեգրութիւնը կազմած է հիմնուելով առաւելաբար *Բիւլկանդիոն* եւ նուազ չափով *ժամանակի* լրատուութեան վրայ: Կը թուի, որ *Արեւելք*ը վրիպած է իր ուշադրութենէն, քանի որ խմբագրապետ Երևանոյ Սրմաբէշխանլեանին (Երուխան) ուղղուած հետեւեալ նամակը Չօհրապի նամականիին մաս կազմած չէ¹⁶:

¹² «Ազգային Երեսփ. Ժողովի», էջ 3:

¹³ «Գրիգորեան խնդիրը», *Արեւելք*, 9/22 մայիս 1909, էջ 3: Հմմտ. «Օրուան լուրեր», էջ 565:

¹⁴ «Ազգային կեանքը», *Արեւելք*, 11/24 մայիս 1909, էջ 3:

¹⁵ Անդ:

¹⁶ Հմմտ. Գրիգոր Չօհրապ, *Երկերի ժողովածու*, հատոր Դ. Նամակներ, ընծայագրեր, օրագրութիւններ, աշխատասիրութեամբ Ալբերտ Շարուրեանի, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգա-

*Յարգելի բարեկամս
Պ. Սրմաբեշխանյան*

Արեւելքի շաբաթ օրուան թիւին¹⁷ մէջ նախընթաց օրուան Ազգ. Ժողովի նիստին քաղուածքին առթիւ՝ ըսուած է որ ես՝ օսմ. թեպէրէներուն մէջ «Հայ» բառին տեղ «Քրիստոնէայ» բառը գործածուելուն համամիտ գտնուած եմ:

Այդ տեսակ համամտութիւն մը չյայտնեցի երբեք. ընդհակառակը, ըսի որ եթէ ասկից առաջ եղածին պէս, զմեկ ոչ թէ «Գրիգորեան» այլ նոյն իսկ «Քրիստոնէայ» յորջորջեն՝ նորէն գոհ չի պիտի ըլլայինք. վասն զի, զմեկ վիրաւորող բանը՝ «Գրիգորեան» յորջորջումին սիսալ կամ ուղիղ ըլլալէն աւելի՝ մեր ազգին անունը չգործածելու անհմատ ջանքն է:

Իսկ ճաշիս այն մասը, որուն դեմ Հմայեակ Սրբապան¹⁸ եւ յարգելի պաշտօնակիցներէս ոմանք բողոքեցին, սա էր թէ ես կը կարծէի որ Քրիստոնէայ Եկեղեցին «ընդհանրական» ըլլալով, ինչ որ Հաւատամքի մէջէն միտքս մնացած էր, կրնար, առանց անպատեհութեան, ամէն քրիստոնէայ եկեղեցիներուն պատշաճի, Հայոց ինչպէս Յունաց եկեղեցիներուն: Պարբերութիւնս ամբողջացնելու, գաղափարս լիովին յայտնելու ժամանակ չի ձգուելով՝ զանապան կողմերէ յայտնուած բողոքներէն հասկցայ որ սիսալած ու թերեւս, բան մը որ անհամեմատ կերպով աւելի ծանրակշիռ է, Հաւատամքս մոռցած եմ¹⁹:

Ամէն պարագայի մէջ այդ կէտը մանրամասնութիւն մըն էր միայն. ես՝ հարցը, Հայ ազգի անունը ջնջելու հետամտութեան հարց, ջանացի ընկերական, քաղաքական եւ ազգային երրեակ տեսակետներէ քննելով, իմ հայեացքս պարզել. բնաւ մտքէս չանցուցի ասանկ կենսական խնդրոյ մը մէջ բնապանցական աստուածաբանութիւն ընել:

Կը խնդրեմ որ հաճիք այս նամակը Արեւելքի մէջ հրատարակել եւ ընդունիլ յարգանացս հաւաստիքը:

Գ. ԶՕՅԸԿՊ²⁰

Չօհրապ, տեր կանգնելով իր խոստումին, նամակի հրատարակութեան օրը՝ 25 մայիսին, տեսակցութիւն մը ունեցած է Ապտիւլ Համիտ նախկին վարչապետ

րանի հրատարակչութիւն, 2003:

¹⁷ Շաբաթ, 22 մայիս 1909 (նոր տոմար):

¹⁸ Հմայեակ եպ. Դիմաբսեան (1841-1919), Կրօնական Ժողովի երկարամեայ անդամ: Երզնկայի (1878-1886) եւ Ռոստոթոյի (1889-1893) թեմերու նախկին առաջնորդ:

¹⁹ Նիկիոյ Տիեզերական Ժողովի (325) Հաւատամքը, որուն կը հետեւի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին, կ'ըսէ. «Հաւատամք եւ ի մի միայն ընդհանրական եւ յառաքելական սուրբ եկեղեցի, ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ի բաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց»:

²⁰ «Նամակ խմբագրութեան», *Արեւելք*, 12/25 մայիս, էջ 3: Առաջին երկու պարբերութիւններէն քաղուածքի մը համար, տե՛ս «Օրուան լուրեր», էջ 565:

(1903-1908) եւ 31 մարտի յետադիմական յեղաշրջումէն ետք նոր վերահաստատուած վարչապետ Յիւսէյն Յիւմիի դահլիճին մէջ Ներքին Գործոց նախարարի պաշտօնը ստանձնած Ֆերիտ փաշայի հետ²¹: Յայ երեսփոխանը այդ առիթով պարզած է «այն յոռի տպաւորութիւնը զոր կրած էր Յայ ազգը, վերջերս տեսնելով որ կառավարութիւնը փոխանակ «Յայ» բառին, կը գործածէ «Ղրէղօրիէն» խորթ բառը»: Նախարարը խոստացած է «հարկ եղած տեղերը գրել՝ որպէս զի ասկէց ետք այդ բացատրութիւնը չգործածուի»²²:

Նոյն օրուան խառն ժողովին, Ազգային Ժողովի մայր դիւանը յանձնարարած է դիմել համապատասխան պաշտօնարանին «Ղրէղօրիէն» բացատրութեան համար եւ ջնջել տայ զայն եւ միշտ Յայ բառը գործածել, քանի որ Գրիգորեան անունով կրօն չկայ այլ Յայաստանեայց Եկեղեցի»²³: 26 մայիսին գրուած յօդուածով, ժողովի մասնակիցներէն Տիրայր վրդ. Մարգարեան *Չայն Յայրենեաց* շարաթաթերթին մէջ յիշած է որոշումը եւ արձանագրած, որ «արդէն «Յայ ազգ» բառը ջրնջըւած էր թէզքերէնէրու մէջ, հիմակ ալ «Յայ Եկեղեցին» քմահաճօրէն *Գրիգորեանի* կը փոխուի Սահմանադրական վարչութեան օրով», կոչ ուղղելով «ազգովին եւ ուժեղօրէն» բողոքելու «այս բարոյական հարուածին դէմ, որքան ալ կարգ մը նորելուկ իմաստակներ «փցուն» զտնեն այս խնդիրը»²⁴, ակնարկութիւնը թեբեւ ուղղելով Յ. Շահրիկեանին:

27 մայիսին, *Արեւելք* գրած է, որ մարդահամարի տեսչութիւնը սկսած էր «Յայոց թէզքերէնէրուն վրայ առաջուան պէս քրիստոնէայ գրել փոխանակ Ղրէղօրիէնի»²⁵, իսկ յաջորդ օրը, Ազգային Վարչութիւնը որոշած է բողոքել *Կրեկորիէն* բառին դէմ եւ պահանջել *Էրմենի* բառի վերականգնումը²⁶: Նոյն օրուան նիստին, Քաղաքական Ժողովը, նկատելով, որ ներքին նախարարութիւնը սկսած էր *Կրեկորիէնի* տեղ *Խրիսթիան* գործածել, որոշած է անոր դիմել «խնդրելով որ *խրիսթիան* բառին տեղ Յայ. Եկեղեցի գրուի ու այս մասին հարկ եղած կարգադրութիւնը ըլլայ»²⁷: Նիստին կարդացուած ու վաւերացուած էր Շահրիկեանի խմբագրուած պաշտօնագիրը, որ կ'ըսէր թէ «կրօնքով Յայ է մեր Ազգն եւ այդ բացատրութիւնը գործածել աւելի նպատակայարմար է»²⁸: Թաղական խորհուրդներուն ուղղուած Պատրիարքարանի շրջաբերականը թաղական խորհուրդներուն

²¹ Տե՛ս Տօթթ Ա. Նազգաշեան, «Ո՛վ է Ներքին Գործոց նախարարը Ֆերիտ փաշա», *Շամանակ*, 1/14 մայիս 1909, էջ 1:

²² «Ղրէղօրիէն» բառը», *Արեւելք*, 13/26 մայիս 1909, էջ 3: Հմմտ. «Չանագան լուրեր», *Յայրենիք*, 29 յունիս 1909, էջ 3:

²³ «Խառն ժողովը», *Արեւելք*, 13/26 մայիս 1909, էջ 3:

²⁴ Տիրայր վարդապետ, «Օրուան խնդիրը. Յայ Եկեղեցին Գրիգորեան չէ», *Չայն Յայրենեաց*, 15/28 մայիս 1909, էջ 299:

²⁵ «Ազգային կեանքը», *Արեւելք*, 14/27 մայիս 1909, էջ 3:

²⁶ «Վարչութեան», *Շամանակ*, 15/28 մայիս 1909, էջ 3:

²⁷ «Քաղաք. Ժողովը», *Շամանակ*, 16/29 մայիս 1909, էջ 3:

²⁸ «Քրիստոնէա՛յ Եկեղեցի թէ Յայ Եկեղեցի», *Բիւզանդիոն*, 16/29 մայիս, էջ 3:

րուն կը յայտնէր, թէ «պատկանեալ իշխանութեան կողմէ հրամայուած է հարկ եղած տեղը որ այլեւս *թելքերէն* երուն մէջ *Ղրիդորիէն* նորամուտ բառը չգործածուի»²⁹:

Այս պատմութեան մեզի ծանօթ վերջին դրուագը կը մնայ Ազգային Ժողովի 26 յունիսի նիստին կարդացուած Համագումար Ժողովի տեղեկագիրը, ուր որոշուած էր դիմել սուլթանին եւ կառավարութեան հինգ խնդրանքներով, որոնց շարքին «մերժել *ղրիդորիէն* նորամուտ բացատրութիւնը, պահանջելով կառավարութենէն որ ըստ առաջնոյն *Հայ* բառը գործածուի»³⁰:

Սակայն, կը պարզուի, թէ գաւաթ մը ջուրի մէջ փոթորիկի տուաւորութիւն ձգող պատմութիւնը վերջակէտ ունեցած չէր, այլ միայն փակագիծ մը: Թէեւ *կրէկորիէն* բառը «վարդի մը պէս եւ վարդերու կեանքն ունեցաւ, այսինքն շատ չանցած մէկդի դրուեցաւ ու մոռցուեցաւ բոլորովին»³¹, յարութիւն պիտի առնէր քառորդ դար ետք իբրեւ Երիտասարդ Թուրքերու ժառանգորդ քեմալականութեան ձուլողական քաղաքականութեան մասնիկ: Հոկտեմբեր 1935ի թրքական մարդահամարի առիթով, ոչ-թուրք հանրութեան հրահանգ կը տրուէր, թէ «Էրմենի կաթոլիկ», «Էրմենի փրոթեստան» եւն. բացատրութիւնները երբեք չպիտի գործածուին, այլ միայն «կաթոլիկ», «փրոթեստան» եւն., իսկ հայ լուսաւորչականներու համար՝ «կրէկորիէն» (Գրիգորեան)³²: *Աղաքար* օրաթերթին լրատուութիւնը կ'աւելցնէր, թէ Պէյօղլուի (Բերա) գայմագամ Պայ Տանիչ այս հրահանգը յայտարարած էր մարդահամարի պաշտօնէութեան 13 հոկտեմբերին³³:

Արեւի խմբագրականը կը կրկնէր 1909ին տրուած բացատրութիւնները եւ կ'աւելցնէր, թէ հայ յարանուանութիւն մը ներկայ էր «աշխարհի գրեթէ ամէն մասերուն մէջ», եւ հետեւաբար կառավարութիւն մը չէր կրնար գործել «գայն քմահաճօրէն անջատելով իր ամբողջութենէն»: Խօսք չէր ընէր «այն միւս հարցին որ կը հետապնդուի այս որոշումով եւ որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ Թուրքիոյ մնացորդ հայութիւնը թրքացնել (...) չկնճռոտելու համար ներկայ խնդիրը, որքան ալ սերտ կապ ունենայ մէկը միւսին հետ»³⁴: 1936ի սկիզբը, *Յառաջ*ի մէկ խմբագրականը կը շեշտէր, թէ թուրք վարիչներն ու գրիչները, ինչպէս եւ «ոչ-թուրք խրտուիլականեր եւ գործակալներ» արդէն սերմերը ցանած էին «նոյն իսկ ազգութեանց անունները մոռացութեան տալու համար», յիշելով «վարձուն բանաձեւեր», ինչպէս

²⁹ «Ազգային կեանքը», *Արեւեպ*, 15/28 մայիս 1909, էջ 3: «Օրուան լուրեր», *Ասպարէպ*, 16 յունիս 1909, էջ 2:

³⁰ «Ազգ. Երեսփ. Ժողովի երէկի նիստը», *Արեւեպ*, 13/26 յունիս 1909, էջ 3: Հմմտ. «Ազգային լուրեր», *Ծիածան*, 14/27 յունիս 1909, էջ 1:

³¹ «Կրէկորիէն»ի վերադարձը», *Արեւ*, 28 հոկտեմբեր 1935, էջ 1:

³² «Հայերը «կրէկորիէն» կը կոչուին Թուրքիոյ մէջ», *Յառաջ*, 24 հոկտեմբեր 1935, էջ 1: Հմմտ. «Թուրքիոյ մէջ հայերը հայ չպիտի կոչուին», *Հայրենիք*, 17 նոյեմբեր 1935, էջ 2:

³³ «Մարդահամարի ատեն», *Արեւ*, 26 հոկտեմբեր 1935, էջ 1:

³⁴ «Կրէկորիէն»ի վերադարձը», էջ 1:

«Քրիստոնեայ Թուրք», «Թուրք Յայ», «Թուրք Կրեկորիէն», եւայլն: Ձուլման քաղաքականութիւնը դրսեւորուած էր մարդահամարի ժամանակ՝ ըստ կրօնական դաւանանքի («Թիւրք Կրեկորիէն, փրոթեսթան, կաթոլիկ) արձանագրութեամբ³⁵:

1978ին, Պոլսոյ հայոց պատրիարք Շնորհք արք. Գալուստեան այցելած է Անգարա եւ տեսակցութիւններ ունեցած պաշտօնական անձերու հետ ի պաշտպանութիւն համայնքի իրաւունքներու: Ներքին Գործոց նախարար զօր. Իրֆան Էօթայտընլըրին ներկայացուցած պաշտօնագրին մէջ, ի միջի այլոց, խնդրած է «կրեկորիէն» բառը երբեք չգործածել հայ յարանուանութեան համար: Մեր յարանուանական անունը միշտ եղած է Թուրքիոյ մէջ «Էրմենի», ըլլայ օսմանեան եւ ըլլայ հանրապետական շրջաններուն»³⁶: Սակայն, «կրեկորիէն» բառի գործածութիւնը շարունակուած է զէթ մինչեւ 1990ական թուականները, իսկ յետոյ փոխարինուած է «հրիստիան» («քրիստոնեայ») բառով: Այսօր, թուային անձնաթուղթերը նշում չունին, երեւութապէս միայն:

Չօհրապի նամակէն դար մը ետք, պատմութիւնը տարօրինակ, թէեւ այս պարագային՝ ո՛չ այնքան, կրկնութիւններու հանդէս մը ըլլալը ցոյց տուած է: ✱

³⁵ «Համաթրքական գիծը 1935-ին», *Յարաջ*, 10 յունուար 1936, էջ 1:

³⁶ «Շնորհք Պատրիարքին զեկոյցը իր Անքարա այցելութեան մասին», *Արև*, 30 մայիս 1978, էջ 1:

ՍԵԻՎԱՆ ՏԷՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ

ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ՝ ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՀԱՓՈՐՁԻ ՄԸ ԱՌԹԻԻ

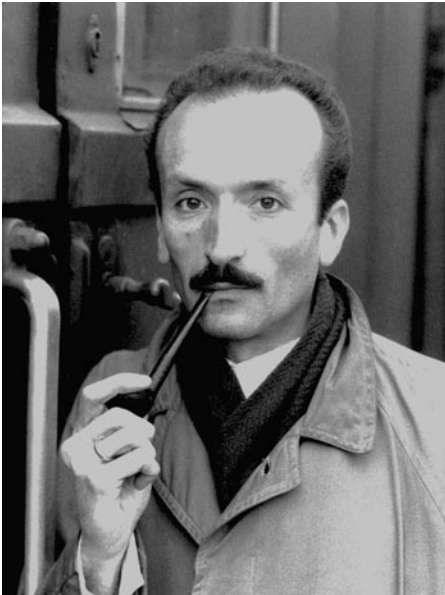
ՉԱԻԷՆ ՊԻՊԵՌԵԱՆ-ԳԵՂԱՄ ՍԵԻՎԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԼԻԲԱՆԱՆՅԻ (Իսթանպուլյէն գաղթած) արձակագիր Գեղամ Լ. Սեւանի¹ մեկ յուշագրությունը լոյս տեսած է Երեւանի *Սովետական գրականություն* ամսագրութիւն մէջ, որ Հայաստանի Գրողներու Միութեան պաշտօնաթերթն է²:

Յուշագրությունը, որ «Կորսուած Գարուններ» խորագիրը կը կրէ ու կը գրաւէ երկսիւնակ 68 էջեր, «վիպակ» անունով ներկայացուցած է: Բայց մենք «յուշագրություն» կոչեցինք եւ պիտի շարունակենք կոչել զայն, որովհետեւ ինչպէս Գ. Լ. Սեւանի բոլոր գլխաւոր գործերը, ուղղակի «պատմում»ն է դէպքերու, դրրազներու որոնք պատահած են իր անմիջական շրջանակին մէջ, եւ որոնց ականատես կամ դերակատար եղած է ինք: Ու իրապէս իր մնացեալ գործերուն մէջ –գուցէ աւելի քան մնացեալ գործերուն մէջ–անձերը ներկայացուած են իրենց բոլոր բնորոշիչ յատկանիշներով, դէպքերը մանրամասնօրէն՝ գրեթէ նոյնութեամբ, իրենց բնական ու իրական շարայարուճով, զուգորդութիւնով, օղակաւորուճով–բացի խեղաթիւրումներէ եւ չարափոխութիւններէ: Անձերուն անունները փոխուած են, բայց թափանցիկ կերպով, երբեմն հնչական նմանութիւններ

¹ Գեղամ Սեւան, բուն ազգանունով Սվաճեան, ծնած էր Պոլիս, 1924ին: Կրթությունը ստացած էր Վիեննական Միսիթարեան վարժարանին մէջ, ըլլալով դասընկերը ստանպուլահայ ապագայ գրողներ Ռոպերտ Հատտէճեանի, Չահրատի եւ Չարեհ Խրախունիի: Ապա միջոց մը հետեւած է Ստանպուլի համալսարանի իրաւագիտութեան ճիւղի դասընթացքներուն, առանց սակայն աւարտելու զայն: 1949ին անցած է Լիբանան, ուր նոյն թուականին հրատարակած է իր առաջին հատորը, *Ազրաւները թառեցան* խորագրով, *Չարթօնքի* տպարանէն: Մաս կազմած է Պէյրութի գրական շրջանակներուն, եղած է ուսուցիչ տեղւոյն Միսիթարեան վարժարանին մէջ: 1962ին գաղթած է Սովետական Հայաստան: Աւարտած է Երեւանի հեռակայ մանկավարժական ինստիտուտի լեզուագրական բաժինը: Աշխատած է Գիտություններու Ակադեմիայի «Մանուկ Աբեղեան» գրականութեան ինստիտուտի մէջ որպէս աւագ գիտաշխատող: 1968ին ստացած է բանասիրական գիտություններու թեկնածուի աստիճան՝ պաշտպանելով Վազգէն Շուշանեանի վերաբերող ատենախօսութիւն, իսկ 1983ին ալ դարձած է դոկտոր: Մեռած է 1991ին, Երեւան: Հեղինակ է գեղարուեստական, ուսումնասիրական ու մանկավարժական բազմաթիւ հրատարակություններու:

² Տե՛ս Գեղամ Սեւան, «Կորսուած գարուններ» (վիպակ), *Սովետական գրականություն*, սեպտեմբեր 1962, թիւ 9, էջ 3-62: Հեղինակը վիպակը ներառած է 1964ին Երեւան հրատարակած *Շիծեռնակները ցածն անցան: Կորսուած գարուններ* հատորին մէջ եւս:

Չաւէն Պիպտեռաս

րով, երբեմն փոխաբերական իմաստով (օրինակ՝ Գողիաթ, փոխանակ Տորգ'ի): Գեղամ Լ. Սեւան իր գործերուն մէջ միայն իր անունն է որ կը պահէ նոյնութեամբ: Ինչ որ յուշագրութեան վերջնական դրոշմը կը դնէ ու զինքը կը դարձնէ եսակեղրոն առանցքը իր նիւթերուն: *Կորսուած Գարունները* ոչ միայն վեպ կամ վիպակ չէ, այլ վիպականացած յուշագրութիւն անգամ չէ: Պարզապէս յուշագրութիւն է:

Գեղամ Լ. Սեւան իր ապրած շրջանակին անցուղարձերը կը պատմէ՝ 1949էն մինչեւ 1952 կամ 1953, Պէյրութի մէջ: Այս յուշագրութիւնը, բացի իր անձէն, երկու գրչաւոր հերոս ունի. Չարեհ Կիւմիւշեանը՝ այլ անուամբ Վազգէն Պերպերեան, եւ Ժիրայր Ներկարարեանը՝ այլ անամբ Գողիաթ: Ասոնց շուրջ կը դառնան կիներ, զաւակներ, ազգականներ, բարեկամներ, ընկերներ, եւն.: Բոլորը ներկայ են: Ոչ աւելի (պակաս

կայ): Մէկ բան բացակայ է. գրողի, գրողը մէկ կողմ՝ մարդկային տարրական պարկեշտութիւնը:

Անուններու թափանցիկ ձեւափոխութիւնը (նոյնիսկ եթէ թափանցիկ չըլլար) բան մը չի փոխեր: Անվարան կարելի է մատը երկարել, «աս Մարկոսն է, սա Կիրակոսն է» ըսել: Արդ, երբ յուշագրութիւն մըն է խնդրոյ առարկայ, հեղինակը ստիպւած է, այս ոչ ստեղծագործական աշխատանքին մէջ, ըլլալ առաւելագոյն չափով հաւատարիմ իրականութեան, եւ մանաւանդ պարկեշտ: Հեղինակը չի կրնար դէպքերը եւ անձերը իրականութենէ տարբեր ձեւով պատմել ըսելով թէ գրականութիւն կ'ընէ, թիփ կը ստեղծէ:

Վիպագրութիւնը, յատկապէս իրապաշտ վիպագրութիւնը, իր յղացումի, ներշնչումի եւ ստեղծագործութեան թեքնիքը ունի: Վիպագրին միտքը, յիշողութիւնը, երեւակայութիւնը զգացական ներաշխարհը հաւասար իրաւունքներով գործող ձուլարան մըն է, ուր կեանքի դէպքերը կը խառնուին, կը մարսուին, դէմքերը, նկարագիրները՝ նոյնպէս, նոր դէպքեր, նոր դէմքեր, նոր նկարագիրներ ծնունդ կ'առնեն: Ասիկա՝ ստեղծագործութիւնն է: Այս նորածին էակներուն հայրը, հարազատ հայրը՝ հեղինակը:

Գեղամ Լ. Սեւան իր բովանդակ գրականութեան մէջ հանրութեան մատուցած է զաւակներ որոնք իր հարազատները չեն: Եւ ջանացած է սպաննել անոնց հարազատ հայրերը: Կեանքի մէջ ալ այսպէս շարժած է:

Կորսուած Գարուններուն մէջ Գեղամ Լ. Սեւան մոլեգնօրէն, խելայեղօրէն կը կատարէ քանդումի աշխատանք մը որուն նմանը հաւանաբար չէ տեսնուած աշ-

խարհի գրականության մեջ, եւ որ կը կազմէ հոգեախտաբանական չափազանց հետաքրքրական քիւնիք պարագայ մը որ գուցէ իր նախընթացը չունի բժշկական լիթերաթիւրին մէջ:

Գեղամ Լ. Սեւան Չարեհ Կիւմիւշեանը կը քանդէ:

Իր վերջին «վիպակ»ին մէջ, իր գոհը ան է: Տող առ տող, Էջ առ Էջ, սիւթեմաթիք կերպով, իր ամբողջ ատելութիւնը թափելով նոյնիսկ ենթագիտակցական ճիւղերու մէջ («*Մ'ատեն պինքը...*»), կը շարունակէ դաշոյնը իջեցնել տակաւին երբ դիակ մը մնացած է արդէն Չ. Կիւմիւշեանէն, կ'ուզէ ջարդել, կտոր կտոր ընել անոր մարմինը, կտորներն ալ այրել, հովին տալ, ջնջել ամեն հետք Չարեհ Կիւմիւշեան կոչուած Էակի մը աշխարհի վրայ գոյութենէն:

Արտակարգ բան մը ըրած է Գեղամ Սեւան: Չարեհ Կիւմիւշեանի նկարագրին բազմաթիւ գիծերը եւ կեանքին դրուագները խտացուցած, իր եւ ուրիշներու ալ շատ մը յատկանիշները Չ. Կիւմիւշեանին վերագրած է: Այլ խօսքով, Չարեհ Կիւմիւշեանը ճզմած է լեռնակուտակ հակակրեյի գիծերու ամբաստանութեան տակ, ինքզինքը փառաւորած է Կիւմիւշեանի շատ մը գիծերով որոնք կը խորհի թէ պատուաբեր են:

Օրինակներով տեսնենք թէ Գեղամ Լ. Սեւան ինչ ձեւով կատարած է իր խեղաթիւրումները իր յուշագրութեան ամեն մէկ տողին մէջ:

Մայրը կ'ըսէ. «*Օտար հողերուն վրայ մոխրած ըլլալ ուրիշին...*» (Էջ 4 Ա. սիւնակ): Գեղամ Սեւան կ'ըսէ. «*Յետեւեալ օրը ես իմ գրպանի յետին թրքական տասնոցը տարի հայ լումայափոխին*»:

Գեղամ Լ. Սեւան բազմատասնեակ հազարաւոր ոսկիի փոքր հարստութեամբ մը գնաց Պոլիսէն Պէյրութ: Այդ հնչուն հարստութենէն գատ, մայրը անսպառ գոհարեղէն ուներ: Գեղամը ինք ալ խոստովանած է *Ազոսները թառեցանի* մէջ՝ թէ «առաջին պապաս հարստութիւն ձգեց, երկրորդ պապաս զայն կերաւ»: Իրենց ալ մնաց սակայն, ու ափարթըման մը ծախելով մեկնեցան Պոլսէն: Հետեւաբար, ոչ միայն ուրիշին «*մոխրած*» չէին, այլ տարիներով ապրեցան այդ հարստութեամբ, արդիական յարկաբաժին վարձեցին, կահաւորեցին, բարեկեցիկ կեանք մը ունեցան³, մինչ Գեղամին գրեթէ բոլոր «ընկեր»ները անօթի կը թափամէին Պէյրութի անզգած մայրերուն վրայ: Բայց Գեղամը միշտ «լացաւ», իր ազգականներէն ու շրջապատէն ամաւելագոյնը չափով օգտուիլ ջանաց: Նոյն սուտն է որ կը գլորէ երբ կ'ըսէ (Էջ 27 Բ. սիւնակ). «*Ամասկանս չէի ստացած ու զորպանիս մէջ չունէի սիկարեթի դրամ իսկ...*», եւ (Էջ 41 Բ. սիւնակ). «*... Տղու կարծի իսկ դժուարութեամբ գնեցի այսօր...*»: Գեղամը երբեք իր ամսականին չէ կարօ-

³ Համայնավար գործիչ Հայկ Աչքբէօզ (Սամսուն, 1918-2001, Լայփցիկ), որ այդ տարիներուն նոյնպէս Պէյրութ կը գտնուէր եւ միջոց մը նոյնիսկ որպէս հիւր բնակած էր Սեւանի բնակարանը, իր յուշերուն մէջ կը գրէ, թէ Գեղամ Սեւանի հայրը հարուստ եղած է ու «այստեղ դեռ հօրմէն մնացած դրամը կը ծախսէին» (տե՛ս Hayk Açıkgöz, *Anadolulu Bir Ermeni Komünistin Anıları* [Անատոլիոյցի հայ համայնավարի մը յուշերը], Ստանպուլ, «Պէլկէ» հրատ., 2015, էջ 288):

տած (զէթ այդ շրջանին՝ 1949-1953) ապրելու համար⁴։ Բայց այդպես ցոյց կու տար, իսկական կարօտներուն սիկարեթ մը անգամ չհրամցնելու, այլ ընդհակառակը անոնցմէ սիկարեթ մուրալու համար։ Ուշագրաւ է որ սիկարեթի պարագան զանազան առիթներով կը վերադառնայ իր գրիչին տակ (զիտակցակա՞ն թէ ենթագիտակցական յաճախանք...): Օրինակ, կ'ըսէ թէ Կիւմիւշեանը սիկարեթ չը հրամցնելու համար չտեսնելու եկած է Գողիաթը (Էջ 38 Ա. սիւնակ)։ Մինչդեռ Գողիաթը *չէր ծիսէր*։ Եւ սիկարեթի խնդիրը Գեղամին բազմաթիւ փոքրութիւններէն մէկը կը կազմէր։ Առանց տուփի, հատիկ կը դնէր գրպանը, հատիկ դուրս կը քաշէր ու կը ծիսէր։ Շատ անգամ չունիւմ կ'ըսէր, ուրիշէն կ'ուզէր։ Կամ կը սպասէր որ ուրիշը ծիսէ ու իրեն ալ հրամցնէ։ Նկատելով որ ամենէն աւելի մտերիւմ էր Կիւմիւշեանին հետ, առհասարակ Կիւմիւշեանէն կ'առնէր սիկարեթը, հակառակ որ Կիւմիւշեանին հետ բաղդատմամբ հարուստ կը սեպուէր, իսկ Կիւմիւշեանը՝ շատ անգամ ուտելիք հաց անգամ չունէր⁵։ Բայց Կիւմիւշեանը սիկարեթի տուփը պահել, գաղտագողի ծիսել, ուրիշէն սիկարեթ ուզել չէր գիտեր՝ ինչպէս Գեղամը որ Պոլսոյ մէջ ծախած շէնքին դրամները գրպանելով եւ մօրը անսպառ գոհարեղէններով Պէյրութ եկած էր «գաղափար»ի փերեզակութիւն ընելու։

Գեղամ Սեւան քանիցս կը կրկնէ (Էջ 7 Բ. սիւնակ, Էջ 9 Ա. սիւնակ). «*Ընտանեկան հեռաւոր բարեկամը կ'ըլլայ կնոջս*»։ Իսնդրոյ առարկայ անձը—իրականութեան մէջ՝ բազմանդամ ընտանիք մը ամբողջ—ոչ թէ հեռաւոր «բարեկամ» մը, այլ ամենամօտիկ «ազգական»ն է իր կնոջ⁶։ Գեղամը շատ սերտ կապ ու յարաբերութիւն մշակած է այդ ընտանիքին հետ, անոնցմէ շատ օգտուած է նիւթապէս ալ, եւ անոնց միջոցով դաշնակցականները լոյտգած է։ Եւ Գեղամ Սեւանը քաջութիւնը չունի զէթ ըսելու թէ այդ թունդ դաշնակցականները իր կնոջ ամենամօտիկ ազգականներն էին, ինչպէս անշահախնդրութիւնը չունեցաւ մերժելու անոնց բարեկամութիւնն ու օժանդակութիւնը։ Գեղամ Սեւանը պարկեշտութիւնն ալ չունի հրապարակաւ իբրեւ լաւ մարդիկ ներկայացնելու իր այդ մօտիկ ազգականները, որոնք՝ այդ՝ մոլեռանդ դաշնակցական, բայց մաքուր մարդիկ էին, կարճամիտ «ազգասէր»ներ՝ բայց անկեղծ, «բարի մարդիկ», որոնք այնքան օգնեցին իրեն ամէն տեսակէտով։ Ո՛չ աղտոտ մարդեր։ Ինք անոնց ալ շատ բան կը պար-

⁴ Աջըքլեօզ կը վկայէ, թէ Սեւան ամսական 80 լիրայով ուսուցչութեան պաշտօնի մը սկսած էր, մինչդեռ տան վարձքը 85 լիրա էր (Աչիկցօշ, Էջ 294)։

⁵ Ըստ Աջըքլեօզի, Պիպեռեան թէեւ նիհար էր, սակայն շատ կ'ուտէր։ Կը սիրէր լաւ հագուիլ։ «Կը ծիսէր ամենատուր, ամենալաւ գլանիկը» (Աչիկցօշ, Էջ 311)։

⁶ Խօսքը կը վերաբերի Զայկականեան (Արմենեան) ընտանիքին։ Զամայնավար գործիչներ Ժագ Իմալեան եւ Զայկ Աջըքլեօզ երբ 1949ի վերջին օրերուն թրքական հակահամայնավարական հալածանքներէն խուսափելով կը հասնին Պէյրութ, նախ կը հիւրընկալուին Զայկականեաններու քով, որ Իմալեանի ազգականն էին։ Գեղամ Սեւանի զոքանչը՝ Արշալոյս Աբըրըեան, եւս հիւրաբար կը զըտնըւէր հոն, քանի որ ան եւս ազգականական կապ ունէր Զայկականեան ընտանիքի հետ։ Աջըքլեօզ կը նշէ, որ Գեղամ Սեւան կը համարուէր անոնց փեսան։ Այս ընտանիքին երկու անդամները Զ. Յ. Դաշնակցութեան Լիբանանի վարիչներն էին։ Արդէն նոյն շէնքին մէջ, վերի յարկը կը բնակէր Դաշնակցութեան գլխաւոր դէմքերէն Մովսէս Տէր Գալուստեան (Աչիկցօշ, Էջ 281-282, 287)։

տի, եւ ահա՛ զանոնք ալ կը սեւցնե՛ն ներկայացնելով որպէս իրեն օգնելէ խուսափող, որպէս տողարի սիրահար եւն. (Էջ 6 Բ սիւնակ, Էջ 9 Ա. սիւնակ): Գեղամ Լ. Սեւանը անգամ մը եւս գործած է իր սովորական ոճրափորձը:

Ժիրայր Ներկարարեանը Գեղամին կ'ըսէ (Էջ 12 Ա. սիւնակ). *«Լաւ կը գրէք, ես կը հետեւե՛ի ձեր գրածներուն...»*: Գեղամ Սեւան ինք իր մասին կ'ըսէ թէ խմբագրականներ եւ յօդուածներ գրած է Պոլսոյ մէջ (Էջ 15 Ա. սիւնակ): Կ'ըսէ նաեւ. *«Կը խօսե՛ինք ֆրանսերէնով...»* (Էջ 7 Ա. սիւնակ): Գեղամ Լ. Սեւանը ո՛չ ֆրանսերէն կամ ուրիշ օտար լեզու գիտէր, ո՛չ «խմբագրականներ ու յօդուածներ» գրած էր, ոչ ալ ծանօթ էր ոչ ոքի՝ Պոլսոյ մէջ: Միայն մէկ-երկու «պատմուածք»ներ լոյս տեսած էին իրմէ՛ն նոյնինքն Չարեհ Կիւմիլշեանի խմբագրած կամ աշխատակցած թերթերուն մէջ⁷, առ ի քաջալերութիւն եկուոր պատանիի մը: Հոս ալ թիփիք *փոխադրութիւն* մը ըրած է իր եւ Կիւմիլշեանին միջեւ: Այս բոլորը գոր ինքզինքին կը վերագրէ՝ Չարեհ Կիւմիլշեանին յատկանիշներն էին. ա՛ն էր որ խմբագրականներ, յօդուածներ գրած էր Պոլսոյ մէջ, անո՛ր էր որ—Գեղամ Սեւանին իսկ ներկայութեան—կ'ուղղուէին ամէն օր այդ տեսակ խօսքեր («լաւ կը գրէք, ես կը հետեւե՛ի ձեր գրածներուն», եւն.):

Գեղամը կ'ըսէ (Էջ 15 Ա. սիւնակ). *«... կրնանք ի հարկին փողոցներուն մէջ կանաչեղէն ծախել...»*: Հոս ալ դրուագ մը կ'իւրացնէ Կիւմիլշեանի կեանքէն. Կիւմիլշեանը Պոլսոյ մէջ կեանքը շահելու համար միջոց մը շրջուն վաճառորդութիւն ըրած է երբ կառավարութիւնը զինքը կը հալածէր, պարզապէս անձնատուր չըլլալու, իր սկզբունքները չգոհելու եւ ուրիշներու օգնութեան չկարօտելու համար⁸:

Գեղամը կ'ըսէ (Էջ 15 Ա. սիւնակ). *«... Եթէ եղանք կամաւոր թախառակաւ այս ասիերուն վրայ, չեկանք որպէսզի մեր գլուխը ծռենք ինչ-որ հոգաբարձուի... քմահաճոյքին ենթարկուելու համար...»*: Այս խօսքը եւ գաղափարն ալ Կիւմիլշեանինն են: Գեղամին ամբողջ վարմունքը այդ եղաւ ընդհակառակը. գլուխ ծռել ամենուն:

Գեղամը ինք իր մասին կ'ըսէ (Էջ 26 Բ. սիւնակ). *«Իմ կեանքս... թուացեր է Ապրիլ մէկ՝ ինծի: Կեանքի հետ խաղի ելած ըլլալուս համար թերեւս, անհաշիւ ապրելուս համար, գուցէ»*: Գեղամը մէկն է որ երբեք անհաշիւ չէ ապրած, այլ իր ամէն շարժումը *հաշիւ*ով մը ըրած է: Հոս եւս կ'իւրացնէ Կիւմիլշեանին մէկ գիծը: Կիւմիլշեանն է որ կեանքի հետ «խաղի ելած» ու անհաշիւ ապրած, անհաշիւ տըրած, վատնած է ամէն բան: Նոյնիսկ իր ապագան եւ կեանքի ապահովութիւնը: Յայտնի կ'ըլլայ որ Գեղամը քիչ մը ասոր համար ալ ատած է զայն:

⁷ Չոր օրինակ, Չաւէն Պիպեռեան եւ Գեղամ Սեւան յօդուածներ հրատարակած են Աւետիս Ալիքսանեանի *Նոր օրին* մէջ, տե՛ս 13 հոկտ. 1945, 13 նոյ. 1946 եւլն.:

⁸ «Մինչ Մահմուտփաշայի մէջ շրջուն վաճառորդները պռոշալով կանչելով կը ծախէին իրենց ապրանքը, Չաւէն չէր կրնար ընել այս բանը. «Ներքնաշապիկ կայ» չէր կրնար պռոշալ: Կը սպասէր որ յաճախորդը իրեն մօտենայ: Նորէն ալ, թէեւ դժուարաւ կը հոգար իր ապրուստը, բայց գոհ էր իր վիճակէն» (Մաշոյեան, էջ 77):

Գեղամը ինքզինքը կը կոչէ՝ «... աշխարհի ու մարդոց երջանկության համար իր կեանքին գիծը չսակարկող տղայ» (Էջ 28 Ա. սիւնակ): Գեղամը շատ մեծ կարեւորութիւն եւ առաքելութիւն կը վերագրէ ինքզինքին: Ամէն, ամէն բան սակարկած է ի խնդիր շատ ճղճիմ նպաստներու: Հերոսանալու մարմաջը մարդու մը՝ որ իր կեանքին մէջ ոչ մէկ իսկական անշահախնդիր հերոսութիւն, ոչ մէկ գոհողութիւն կրցած է ընել: Կիւմիւշեանի հետ նոյնացումի պարագայ մը եւս:

Գեղամը Գողիաթին⁹ բերանը կը դնէ հետեւեալ ափսոսանքը. «Այս կիները մենքը պիտի չըլլան...»: Փոխանակ անկեղծօրէն ի՛ր բերնով ըսելու խօսք մը՝ գոր յաճախ ըսած է նոյնինքն Կիւմիւշեանին: Մինչդեռ դիւրին է Գեղամ Սեւանին մօտ ախտաճանաչել «սեռային յաճախանք»ը որ կը մատնէ իր ստորակայութեան բարդոյթը, անճարակ ու ջազեցած մարդու դառնութիւնը: Սեռային յաճախանքը, որ տարուէ տարի հետզհետէ քօղարկուած վիճակ մը ստացած է իր գործերուն մէջ՝ «գաղափարական պարտադրութիւններու» խորամանկ շրջահայեացութեամբ, բացորոշ եւ ցայտուն է իր առաջին գիրքին՝ *Ազոանները թառեցան*ին մէջ: Չարեհ Կիւմիւշեանը անձնական վկայութիւններ ալ ունի Գեղամ Սեւանի պատանունակ ու վատառողջ փրաթիքներուն մասին: Օրինակ, Պէյրութի «ՊԷՆ Միլիթեր» փլաժին վրայի սրճարանը Գեղամին հետ միասին նստած ու ինչպէս միշտ ներողամիտ ժպիտով դիտած է գայն, որ աչքերը յառած՝ իրմէ քանի մը մէթր հեռու վարը աւազին վրայ ծովագգեստով գնդակ խաղացող կիսամերկ աղջիկներուն, ակնարկովը կը լափէր զանոնք ու կը խոստովանէր թէ իր մօտ ինքնագոհացումի դիւրին միջոց մըն էր այդ ըրածը... Բայց Կիւմիւշեանը վարժ էր հասկացողութեամբ մօտենալու մարդկային կարգ մը տեֆորմասիոններու, եւ չէր սիրեր կեղծ խստապահանջութեան յաւակնութիւնը ցուցաբերել մարդոց անվնաս տկարութիւններուն հանդէպ: (Գեղամը անգիտակցօրէն ամէն բան խոստովանած է Էջ 40 Ա. սիւնակ չորրորդ տողէն վար):

«Հինգ խանութ ունէի» կ'ըսէ Գողիաթը (Էջ 12 Ա. սիւնակ): Այլուր (Էջ ` 17, Բ. սիւնակ) Գողիաթը դարձեալ կ'ըսէ. «Երբ Պոլսոյ մէջ 5 խանութի տեր էի, յաճախ կ'օգնէի իրեն...» (Չարեհ Կիւմիւշեանին): Գողիաթը ոչ թէ հինգ, այլ միայն մէկ խանութ ունէր Պոլսոյ մէջ, եւ վիճակը փայլուն չէր: Այս պատճառով էր որ Պոլիսը լքելով Պէյրութ գնաց՝ գործի բախտը փորձելու: Գողիաթը Պոլսոյ մէջ լաւ բարեկամ եղած է Կիւմիւշեանին, բայց անոր չէ օգնած, ոչ միայն ուրիշին օգնելու նիւ-

⁹ Գեղամ Սեւանի վիպակին մէջ, այս կերպարին տակ ծածկուած է Եղուարդ Եարքմեան, որ եղած էր Չաւեն Պիպեռեանի ջոկատներու մէջ զինուորութիւն ըրած տարիներուն: «Ամնութեան աստիճանի բացսիրտ, ապշուծեան աստիճանի առատաձեռն, սիրոյ ու բարեկամութեան ծարաւ, անոխակայ, իր թերութիւններուն գիտակից, իր թերիները տեւական -նոյնիսկ անկեղծօրէն- չափագանցելու պատրաստ մարդ մըն էր»: Եարքմեան զինուորութեան շրջանին եղած էր դասակի անկոչ տասնապետը: Հիացմամբ տեսնելով, որ Պիպեռեան միշտ կը գրէ, կը կարդայ, օճառէ արձանիկներ կը շինէ իր ազատ պահերուն՝ զինքը ազատ կը կացուցանէր ճանապարհաշինարարութենէ (տե՛ս Biberyan, Էջ 208): Հայկ Աչքբէօզ նոյնպէս իր յուշագրութեան մէջ կը հաստատէ Պիպեռեանի ու Եարքմեանի զինուորութեան շրջանէն սկիզբ առած բարեկամութիւնը (տե՛ս Açıkgöz, Էջ 290):

թական վիճակ չէ ունեցած, այլ եւ անոր համար որ Կիւմիւշեանը ուրիշի օգնութեան չէ կարօտած, ոչ ալ ռեւէ մէկէն օգնութիւն ուզած կեանքին մէջ¹⁰:

Գողիաթը կ'ըսէ (Էջ 17 Ա. սիւնակ). «... Մօտ ամիս մը կերանք միասնաբար ինչ որ ունէինք մենք, իսկ երբ որ դրամնիս ջուրը քաշեց, պարոնը սկսաւ քիթ բերան ծռել»: Գողիաթը երբ Պէյրուշ եկաւ իր կնոջ եւ զաւկին հետ, գրպանը ճիշդ վաթսուն թրքական ոսկի ունէր (այդ շրջանին թրքական եւ լիբանանեան դրամանիշները համարժէք էին): Երկու երեք օր ապրելու բաւարար դրամ էր աս: Խնդրոյ առարկայ անգամ չէր կրնար ըլլալ Գողիաթին համար՝ պանդոկ իջեւանիլ: Իր ընկերոջ՝ Չարեհ Կիւմիւշեանին վստահելով այդպէս առանց տասնոցի օտար երկիր էր գաղթած: Գիտէր թէ Կիւմիւշեանը իր բերնին պատառը պիտի բաժնէր իրեն հետ: Բայց ինչ որ չէր գիտեր, սա էր՝ թէ Կիւմիւշեանը շատ անգամ այդ պատառն իսկ չէր գտներ անձնապէս: Սակայն գէթ ունէր սենեակ մը—մերկ սենեակ մը ուր միակ աթոռ մը, անկողին մը, վերմակ մը անգամ չկար: Ու Գողիաթը ընտանեօք ապաստանեցաւ այդ սենեակը, ուր մնաց բաւական երկար ատեն, առանց ռեւէ եկամուտի, առանց գործի, առանց հասոյթի:

Գողիաթը միշտ եղած է անկեղծ բարեկամ մը Չարեհ Կիւմիւշեանին, անոր կողքին կանգնած է ամէն առթիւ, ընդհակառակը քանիցս ազդարարած է որ զգուշանայ Գեղամ Սեւանէն եւ կարգ մը ուրիշ «ընկեր»ներէ այ, պնդելով որ անկեղծ բարեկամներ չեն անոնք, այլ սմնեղուկ հակառակորդներ որոնք իր հորը կը փորեն կըռնակէն: Բայց Կիւմիւշեանը չէ ուզած հաւատալ Գողիաթին, նոյնիսկ զայն վշտացուցած է Գեղամ Սեւանը եւ կարգ մը այլ բարեկամները պաշտպանելով անոր դէմ:

Գեղամը հասարակ մելտորամ մը հիւսած է Գողիաթին պատահած (պենզի-նի) արկածին շուրջ (Էջ 23 Բ սիւնակ եւ Էջ 25 Ա. սիւնակ): Գողիաթին այրիլը ո՛չ զինովութեան, ոչ ալ անխելութեան արդիւնք էր: Այլ՝ անհաւատալի արկած մը, աննախատեսելի պայմաններով¹¹: Նոյնպէս, բացարձակապէս յերկրածոյ է Գողիաթին Կիւմիւշեանէն երկու ոսկի փոխ ուզելու պարագան՝ իբրեւ արմատ յիշեալ արկածին (Էջ՝ 25 Ա սիւնակ): Գողիաթը ոչ 48 ոսկի ունէր, ոչ ալ այդ երկու ոսկին վարձք տալու համար ուզած էր: Դէպքը հետեւեալն է.— Օր մը, Գողիաթը

¹⁰ Եարըմեան նիւթապէս փայլուն վիճակի մը մէջ եղած է, նոյնիսկ օժանդակած Պիպեռեանի՝ զինուորութեան օրերուն: Ան Պոլսոյ մէջ ունէր զգեստի մաքրման ու ներկման խանութ մը, որ այրած է: Այս դէպքէն ետք, գիտնալով որ Պիպեռեան ալ Պէյրուշ է, առած է իր կինն ու 3-4 տարեկան դուստրը, գացած է հոն: Պէյրուշի մէջ կ'աշխատէր զգեստի մաքրման խանութի մը մէջ, հազիւ հացի դրամ մը վաստկելով: Համակրելի ու պատրաստակամ մարդ մըն էր (տե՛ս Աճիկգօշ, էջ 290):

¹¹ Պէյրուշի կարգ մը տուներէ ներս բաղնիքն ու խոհանոցը մէջ մէջի կը գտնուէին: Ըստ Աչքքլէօզի վկայութեան, Եարըմեան բաղնիքի մէջ քարիւղով զգեստի մաքրում կատարած պահուն, տանտէրն ալ ճաշ պատրաստելու համար խոհանոցին մէջ կազի օճախը վառած է: Քարիւղի շոգին բաղնիքէն ելած ու խոհանոց լեցուած են եւ օճախը վառած պահուն մեծ պայթում մը տեղի ունեցած է: Տան ապակիները փշրուած են: Եարըմեան ալ ամբողջութեամբ սաստիկ այրած էր բաղնիքի մէջ: Չինքը փոխադրած են ֆրանսական հիւանդանոց: Այս դէպքէն ետք ան իր կնոջ ու զաւկին հետ լքած է Պէյրուշը (տե՛ս Աճիկգօշ, էջ 331):

Կիւմիւշեանին աշխատած վայրը գնաց մէկուկէս ոսկի ուզեց սինեմա երթալու համար: Ի գին ամէն բանի տեսնել կ'ուզէր Չարլի Չափլինի «Մէտսիէօ Վերտու»ն: Մինչ իր կինը եւ զաւակը անօթի էին տունը: Կիւմիւշեանը սաստիկ ջղայնացաւ եւ վճռաբար մերժեց դրամ տալ սինեմայի համար, երբ փոքրիկը հացի կը սպասէր անդին: Գողիաթը նստաւ շէնքին աստիճաններուն վրայ ու ըսաւ թէ այդտեղէն պիտի չբաժնուէր մինչեւ որ ստանար սինեմայի դրամը: Այս դէպքին տեղեկացող բոլոր անձերուն պէս, Գեղամ Սեւանն ալ ընդվզում յայտնած էր այն ատեն Գողիաթին դէմ:

Գեղամը, Գողիաթի այրելէն ետք, դրամական օգնութեան մասին կ'ըսէ (Էջ 24 Բ սիւնակ). *«Մենք ալ իր բարեկամներն ենք, կ'ընենք պէտք եղածը...»*: Այլուր (Էջ 26 Ա. սիւնակ) Գեղամը կ'ըսէ Կիւմիւշեանին. *«Ես կ'աշխատիմ այդ գումարին (Գողիաթին տան վարձքին) կէտը տալ քեզի»*: Ոչ միայն այս տեսակ առաջարկ մը չէ ըրած Գեղամը, այլ երբեք ռեւէ օժանդակութիւն չէ բերած Գողիաթին, երբ այս վերջինին բոլոր ընկերներն ու բարեկամները իրենց կարելի եւ նոյնիսկ անկարելի միջոցները կը տրամադրէին կատարեալ անօթութենէ փրկելու համար այդ ընտանիքը¹²:

Կիւմիւշեանը Գողիաթը կը մեղադրէ թէ իր տունէն չի մեկնիր (Էջ 12 Բ սիւնակ): Իրականութեան մէջ, Գեղամն էր որ կը մեղադրէր Գողիաթը ու կը դրդէր Կիւմիւշեանը որպէսզի Գողիաթը ճամբէ իր տունէն: Մինչ Կիւմիւշեանը իր ընտանեկան անդորրութիւնը անգամ զոհած է Գողիաթը փողոցը չձգելու համար:

Կիւմիւշեանը Գողիաթի մասին կ'ըսէ (Էջ 13 Ա սիւնակ). *«Զաղաքականութենէ չհասկցող մարդ է...չես գիտեր այդ զուլիսով վաղը ուր կրնայ երթալ, եթէ ձայն չեմ հա- ներ ու կը հանդուրժեմ իրեն, պատճառը այն է որ չեմ ուզեր սայթաքեցընել պինք...»*: Այս կարծիքը՝ Կիւմիւշեանը ոչ թէ Գողիաթին (որ քաղաքական ռեւէ յաւակնութիւն ու հեռանկար չունէր), այլ նոյնինքն Գեղամին մասին կը յայտնէր: Եւ շատեր ալ այս կարծիքը ու դիրքը ունէին Գեղամ Սեւանի նկատմամբ: Կ'երեւի՝ անոնցմէ մէկը Գեղամին հաղորդած է Կիւմիւշեանին վերապահութիւնները իրեն հանդէպ...

Գեղամ Սեւանը չարափոխութեան ու գրպարտութեան գծով ամենէն աւելի ծանրացած է Չարեհ Կիւմիւշեանի կեանքին ուղղակի մանրամասնութիւններուն վրայ: Միսթեմաթիք կերպով: Եւ առանց հոգ ընելու թէ այդ մանրամասնութիւնները ծանօթ են ըլլա՛յ Պոլսոյ, ըլլա՛յ Պէրլութի հանրութեան կամ շահագրգռողներուն:

Գեղամը երեք գլխաւոր կէտերէ կը ջանայ սեւցնել Կիւմիւշեանը. Անհատական նկարագրի (այս մասին կարգ մը օրինակներ վերն ալ տեսանք), ընտանեկան կեանքի եւ քաղաքական կեանքի մէջ: Այսպէս...

¹² Գողիաթը—ինչպէս *Կորսուած Գարուններ*ու մնացեալ գլխաւոր հերոսները—որչ է, ներկայիս կ'ապրի Իսթանպուլի մէջ՝ կնոջը եւ զաւակներուն հետ, ապշանքով եւ ընդվզումով վերահասու եղած է Գեղամ Սեւանի վիպակին մանրամասնութիւններուն: Ան կը վկայէ թէ ռեւէ չնչին օժանդակութիւն իսկ չէ ստացած Գեղամէն, եւ պատրաստ է հերքելու Գեղամ Սեւանին բոլոր ստագրութիւնները, եւ հաստատելու՝ այստեղ կատարուած ճշդումները:

Կ'ըսե թե Կիւմիւշեանը Պէյրուքի մէջ թերթէն վտարուած է ու յետոյ գործ գտած՝ շանթիյէին մէջ (էջ 33 Բ. սիւնակ): Կիւմիւշեանը ոչ թե թերթէն վտարուած, այլ ինք բաժնուած է շանթիյէի վերակացուի պաշտօնը իրեն առաջարկուելէ ետք¹³: Այս պաշտօնին է որ վերջ տրուած է, երբ մերժած է իր հսկողութեան յանձնըւած 40-50 բանուորին նիւթական իրաւունքները եղծել ի շահ գործատիրոջ: Այս կէտն ալ ծանօթ է բոլորին:

Գեղամը ջղագրգռութիւն կը յայտնէ Կիւմիւշեանը «շրջապատող անորոշութեան քօղ»էն, «գաղտնի ոստիկանական մթնոլորտ մը ստեղծող դէպքեր»էն (էջ 14 Ա. սիւնակ): Կիւմիւշեանին շուրջ այդ մթնոլորտը ստեղծողները ուրիշներն էին. Կիւմիւշեանը ինք իսկ անիմաստ կը գտներ այդ բանը: Գեղամը հեզանքով կը խօսի Կիւմիւշեանին կեղծ անունով ապրելու մասին (էջ 8 Ա. սիւնակ, էջ 9 Բ. սիւնակ): Իրողութիւնը սա է. Չարեհ Կիւմիւշեանին ապահովութեան պատասխանատու անձեր են որ թելադրած էին Կիւմիւշեանին՝ կարգ մը պատճառներով՝ միջոց մը կեղծ անունով ապրիլ Պէյրուքի մէջ: Բայց Կիւմիւշեանը շուտով փաստը ունեցած էր թէ աւելորդ էր այդ միջոցառումը, քանի որ իր ժամանումին յաջորդ օրն իսկ բոլոր շահագրգռողներուն ծանօթ էր իր Պէյրուք գալը: Այս պարագային եւս իր ջղագրգռութեամբ՝ Գեղամը ցոյց կու տայ իր անհանդուրժողութիւնը այն մարդոց հանդէպ որոնց կեանքը ինք ապրած ըլլալ պիտի ուզէր:

Գեղամ Սեւանը չակերտներով եւ կախման կէտերով կը յիշէ թէ Չարեհ Կիւմիւշեանը «ազգային հերոս» հռչակուած էր Պոլսոյ մէջ¹⁴, եւ կը փութայ աւելցնել մե՛ծ լրջութեամբ. «... Անսովոր պայմաններու մէջ ապատ արձակեցին Կիւմիւշեանը» (էջ 8 Բ. սիւնակ): Աս ալ պարագայ մըն է որ ծանօթ է հանրութեան, եւ ցոյց կու տայ մտային մակարդակը այլապէս խորամանկ Գեղամին, որ նուազ հանրածանօթ պարագաներով պէտք էր պարզէր Կիւմիւշեանին «սեւ հոգի»ն: Արդարեւ, Չ. Կիւմիւշեանը անսովոր պայմաններու մէջ չէ որ արձակուեցաւ բանտէն: Պաշարման վիճակի զինուորական Ատեանին առջեւ դատաւարութիւնը կը շարունակուէր, երբ վերջին նիստէն քանի մը օր առաջ ամբողջ Թուրքիոյ մէջ մամուլի միջոցով գործուած յանցանքներու համար *ընդհանուր ներում* հռչակ-

¹³ Հայկ Աշըքլէօզ կը վկայէ, թէ Պիպեռեան Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան վարիչ անուններէն մէկուն քով կ'աշխատէր որպէս շինարարութեան գլխաւոր վարպետ: Ան շինարարութենէ չէր հասկնար. միայն պաշտօն ունէր կիրարկելու գործատիրոջ հրահանգները եւ հսկելու գործաւորներուն, որպէսզի աշխատին կարգապահութեամբ: Ռամկավար կուսակցութեան շրջանակները կարճ միջոց մը ետք իրեն գործ մը կու տան իրենց մամուլին մէջ, ուր ան ֆրանսախօս ձայնասփիւռի ալիքները մտիկ կ'ըներ եւ քաղած լուրերը կը թարգմանէր հայերէնի: Պիպեռեան հաւանաբար այս նոր գործին պատճառով ձգած էր շինարարութեան մէջ ունեցած աշխատանքը (տե՛ս Աշրկօզ, էջ 311):

¹⁴ Պիպեռեանի խիզախ յօդուածները, նաեւ Թուրքիոյ ոստիկանութեան կողմէ հետապնդուիլը որոշ համբաւ մը շահեցուցած էին իրեն նաեւ արտասահմանի մէջ, ուր սփիւռքահայ թերթեր լուրեր կը հաղորդէին իր բանտարկութեան ու դատաւարութեան մասին: Պիպեռեանի կրած հալածանքը պատճառ կը դառնայ, որպէսզի ան անցնի Պէյրուք, քիչ մըն ալ տեղւոյն մտաւորականներու օժանդակութեամբ (տե՛ս Սեւան Տէյիրմենճեան, «Չաւէն Պիպեռեան՝ Պոլիսէն Պէյրուք», *Բազին*, 2, յունիս 2019, էջ 63-67):

Լեցաւ: Դատը ինկաւ ինքնաբերաբար ու Կիւմիլշեանը իսկոյն ազատ արձակուեցաւ *նորմալ պայմաններով*, բոլոր մամուլի ամբաստանեալներուն պէս¹⁵: Գեղամ Սեւանը գիտակցօրէն, անպատկառօրէն կը ստէ անգամ մը եւս:

Ան միտքը դրած է քանդել Կիւմիլշեանին «ազգային հերոս»ի համբաւը եւ անպայման խարանել զայն որպէս «գործակալ» (Էջ 8 Ա. սիւնակ), որպէս «կասկածելի» (ամէն առիթով): Իբրեւ գերագոյն փաստ, յուշագրութեան վերջաւորութեան, Ալիսի բերնով կը պնդէ թէ Կիւմիլշեանը «Պոլիս մեկնելէն ետք պետական հաստատութեան մը մէջ լաւ պաշտօն է գտած: Սա կը փաստէ թէ Պետրոսը իրաւունք ունէր կասկածելու» (Էջ 62 Ա. սիւնակ): Կիւմիլշեանը քանդելու մոլուցքը անգամ մը եւս գոհացում գտած է Գեղամին մէջ, չնայած թէ ի՛նչ միջոց գործածած է: Բայց այդ մոլուցքը անգամ մը եւս մոլորեցուցած է զինքը, խեղաթիւրել տալով իրականութիւն մը որ աւելի քան երբեք ծանօթ է անհամար մարդոց: Եւ իրականութիւնը այն է որ Չարեհ Կիւմիլշեանը, Պոլիս վերադարձին, պաշտօնավարած է ոչ թէ «պետական հաստատութեան» մը մէջ, այլ պարզապէս դրամատան մը մէջ¹⁶: Ու այսպէսով, Կիւմիլշեանին դէմ Գեղամին կառուցած ահարկու ամբողջ փող կու գայ թողութեան կառոյցի մը պէս, թաղելով Գեղամ Լ. Սեւանը որպէս գրող եւ որպէս մարդ:

Գեղամ Սեւանին մոլուցքը չի կրնար սակայն յազենալ միայն քաղաքական մարզով: Հարկ է Չ. Կիւմիլշեանը ոչնչացնել իր մարդկային ամբողջութեան մէջ: Ընտանեկան, բարոյական, նկարագրային բոլոր երեսակներով:

Ու Կիւմիլշեանին կնոջ բաներ, բաներ պատմել կու տայ «քովի սենեակի»ին մասին (Էջ 16 Ա. սիւնակ): «Քովի սենեակ»ի պատմութիւնը Կիւմիլշեանի կնոջ Պէրոլթ գտնուած միջոցին չէ պատահած: Այդ պատմութեան ալ դերակատար վկաները կ'ապրին այսօր եւ կրնան դիմակագրօծել Գեղամ Սեւանը իբրեւ հասարակ ստախօս: Բայց պէտք էր որ Գեղամը ամէն գնով Կիւմիլշեանը ոչնչացնէր մարդկային տարրական խղճմտանքի տեսակետով ալ, պնդելով որ Կիւմիլշեանը իր կնոջ ներկայութեան քովի սենեակին մէջ ուրիշներու հետ սիրաբանելով բարոյական տանջանք ի գործ կը դնէր...¹⁷ Աս ալ չի բաւեր Գեղամին. պէտք է որ Կիւմիլշեանը սեւցնելու համար պակաս բան չմնայ:

Չայն կ'ամբաստանէ իբրեւ դաւաճան իր մտերիմ ընկերոջ, ու կը յերիւրէ Գոդիաթին կնոջ՝ Ալիսի հետ յարաբերութեան պատմութիւն մը: Այս անգամ, պատահած դէպքերու խեղաթիւրում ու չարափոխութիւն չէ այլեւս, այլ ուղղակի շինծու

¹⁵ Պիպեռեան բանտարկութեան ու ազատ արձակման պարագաներուն շուրջ մանրամասնօրէն պատմած է իր ինքնակենսագրութեան մէջ, տե՛ս Biberyan, էջ 368-434:

¹⁶ Պիպեռեան Պոլիս վերադարձին աշխատած է Օսմանեան դրամատան մէջ, որ այդ տարիներուն դադրած էր պետական հաստատութիւն մը ըլլալէ:

¹⁷ Աչըքլէօզ կը գրէ, թէ Չաւէն Պիպեռեան գեղեցկօրէն կահաւորուած, պատշգամով, բաղնիքով սենեակ մը ունէր շքեղ յարկաբաժնի մը մէջ: Իսկ յարակից սենեակը կը բնակէին երկու շատ գեղեցիկ աղջիկ, որոնք գործ փնտռելու եկած էին Պէրոլթ, գիւղէ: Պիպեռեան կը պատմէր, թէ կ'այցելէր աղջիկներուն կամ իրենք իրեն, եւ ամէն գիշեր կը քնանար անոնց մէջտեղը (տե՛ս Açıkgöz, էջ 310):

պատմություն, կ'երևի թե Գեղամը վստահ է որ պիտի կլլեցնե այս սուտը եւս, քանի որ անկէ առաջ ընդհանուր առմամբ պատահած դէպքեր պատմած է, հոգ չէ թէ չարափոխելով: Կը վկայէ թէ Կիւմիւշեանը եւ Ալիսը իրարու փաթթուած տեսած է (Էջ 29 Բ. սիւնակ): Կը հնարէ նամակի պատմություն մը (Էջ 49 Բ. սիւնակ), ու հոս է որ դարձեալ բաց կու տայ: Կրնար պնդել որ «իրարու փաթթուելու» տեսարանը տեղի ունեցած է, բայց չէր կրնար պնդել որ նամակի դէպքը պատահած է, քանի որ վկայ մը միջամուխ կ'ընէ այս դէպքին՝ այսինքն Գողիաթը: Ու Գողիաթը *կ'սարի այսօր*¹⁸, կենդանի վկայ է թէ այդպիսի «նամակի դէպք» չէ պատահած:

Այստեղ, Գեղամը ակամայ ինքնամատնություն մը եւս կ'ընէ եւ ինքզինք կը դիմակագերծէ, իր վատառողջ ներաշխարհը կը դրսեւորէ անգիտակցաբար, երբ Կիւմիւշեանը եւ Ալիսը «իրարու փաթթուած» տեսնելէ ետք կը բացագանչէ. «Փռչրուեցաւ երապը կեանքիս...» (Էջ 29 Բ. սիւնակ): Ի՞նչ է այդ «երագ»ը իր կեանքին: Կը լուսաբանուինք վերջին Էջին մատնիչ խոստովանություններով: (Այս Էջն ալ ամբողջութեամբ երեւակայական է: Գողիաթը ընտանեօք Պոլիս վերադարձած էր Կիւմիւշեանին վերադարձէն շատ առաջ): Գեղամ Սեւան կը գրէ Ալիսի հետ իր երեւակայական հանդիպումին մասին. «... Երջանկութեան փոթորիկ մը կայ մեր սրտերուն մէջ...» (Էջ 61 Բ. սիւնակ): Եւ կ'ըսէ Ալիսին, որուն հետ քով քովի կը քայլէ (ինքնաշարժի մը մէջ զիրար գրկած զոյգ մը տեսնելով). «Կարելի է այս հաճոյքը առնել քով քովի քայլով ալ» (Էջ 62 Բ. սիւնակ):—Երեւակայութեան գծով անկարելի ապրումներ ունենալու փրաթիքը. բաղդատել «Պեն Միլիթեր»ի դըրլագին հետ): Ալիս կ'ըսէ Գեղամին. «Կը սիրեմ քեզ...» եւ կ'աւելցնէ «անուշ ժպիտով մը». «Քրոջ մը պէս»...

Ալիսը՝ հոս՝ այլեւս Գողիաթին կինը չէ (որ իրականութեան մէջ ամուսինին հաւատարիմ, փրոզաիք, ընտանիքի կին մըն է): Յոս, Գեղամը թրանսֆեր մը եւս ըրած է. Ալիսը նոյնացուցած է իր ուրիշ մէկ ընկերոջ կնոջը հետ, որ տարբեր թիփ մըն էր, որուն նկատմամբ թաքուն ցանկութիւն ունէր Գեղամը, եւ որուն առնչութեամբ քանիցս ըսած է այդ ընկերոջ համար՝ թէ «տանձին ընտիր տեսակը լերան արջերուն կը վիճակի» (թրքական առած): Գեղամը եւ դէպքերը մօտէն ճանչցողին համար յստակ է այս թրանսֆերը եւ որոշ՝ թէ Ալիսի անունին ու ինքնութեան ներքեւ Գեղամը ի մտի ունի իր այդ ուրիշ ընկերոջ կինը, որուն մօտ համակրություն մը զգալ կարծած էր Կիւմիւշեանին հանդէպ, եւ նոյնիսկ այս պարագան Կիւմիւշեանին յայտնած էր կէս-կատակ՝ անոր «բերանը փնտռելով»: Այսպէսով, հոգեբանական տեսակէտով, այլապէս ալ բացատրելի կը դառնայ իր խուլ ատելութիւնը Կիւմիւշեանին հանդէպ, զոր իր երեւակայութեան մէջ ոսոխ նկատած է հաւանաբար: (Կարգ մը քաղաքական նուրբ պատճառներով, Գեղամը շրջահայեացութեամբ իր յուշագրութենէն դուրս ձգած է իր այդ ընկերը զոր «լերան արջ» կ'անուանէր ատելութեամբ եւ արհամարհանքով):

¹⁸ Գողիաթ, այսինքն Եղուարդ Եարըմեան, որ ծնած էր 1919ին, մահացած է 28 յուլիս 1993ին:

Գեղամին ատելությունը այնքան ծանր է Կիւմիւշեանին հանդէպ, որ մէկէ աւելի անգամներ չէ կրցած զսպել ինքզինք, բարձրադաղակ պոռթկացած է. «*Ես կ'ատենմ, չեմ սիրեր, չեմ սիրեր սիրք»* (Էջ 34 Բ. սիւնակ): «... *Ուրիշի մը բերնով գրհացում գտած էր իր Չարեհի հանդէպ իմ մէջ սնուցած հակակրանքս»* (Էջ 33 Բ. սիւնակ): Ատելություն մը, հակակրանք մը, զոր Գեղամը զիտցաւ այնքան մեղրանուշ ժպտերեսութեան, երեւութական մտերմութեան, երկերես բարեկամութեան տակ թաքցնել ամբողջ երեքուկէս տա«ի, մինչեւ *վերջին օրը*:

Ահա՛ կարգ մը հատուածներ այն նամակէն զոր Գեղամ Լ. Սեւանը դրկած է Չարեհ Կիւմիւշեանին՝ այս վերջինին Պէյրութէն Պոլիս վերադարձած օրն իսկ (28 յուլիս 1952).

...Ճան, մօրս անակնկալ անհանգստութեան պատճառաւ ակամայ ստիպւած եմ մնալ գիւղը... Որաչա՞ծ էի անպայման այսօր իջնել եւ վերջին անգամ մըն ալ տեսնել քեզ... կը մտաբանեմ բարի ճանապարհ եւ Պոլսոյ մէջ յաջող օրեր:

...Գալով թղթակցութեան՝ առայժմ կը գրես «Անի»ի հասցեով մինչեւ որ ես քեզի կրկին հասցէ մը տամ... Ուրեմն գրկելով կը համբուրեմ...

Եղբայրդ՝ Գեղամ Սեւան:

Յուդայի համբոյր:

* * *

Այս բոլորը սակայն իրողություններ են որոնք ոչ բուն խնդիրը կը բացատրեն, ոչ ալ կը լուծեն զայն:

Գեղամ Սեւանի «պարագա»ն փաստերով լոյսի տակ դնելէ վերջ, առաջին հարցը կը կայանայ այդ *էմփոսթիր*ին Էությունը եւ գրգիռը բնորոշելու մէջ:

Գուցէ փորձուէինք նոյնիսկ քաղաքական հեռաւոր եզրակացություններու յանգի, եթէ Գեղամ Սեւան իր գրական մօտաւորապէս տասնհինգամեայ կեանքի ընթացքին միայն «Չարեհ Կիւմիւշեան»ին դէմ մահափորձ նիւթած ըլլար: Մինչդեռ, Կիւմիւշեանը միակը չէ որ Գեղամ Սեւանի գրպարտություններուն նշաւակ է դարձած: Յետեւաբար, զանազան նոյնօրինակ ռեսիտիվներու լոյսին տակ դէպքը կը ներկայանայ իբրեւ հոգեախտաբանական պարագայ մը, զոր ըմբռնելու համար հարկ է վերլուծել Գեղամ Սեւանի կեանքը եւ հոգեկան վիճակը:

* * *

Ո՞վ է Գեղամ Լ. Սեւանը:

Գեղամ Լ. Սեւանը՝ Իսթանպուլի Մխիթարեան վարժարանի¹⁹ աշակերտ՝ եղած է այն թիփերէն որոնք գոյություն ունին բոլոր վարժարաններու մէջ, «մա-

¹⁹ Խօսքը Բանկայթի Վիեննական Մխիթարեան վարժարանի մասին է:

մանրիկին ձագուկը», զոր Թուրքիոյ արկօս կը խարանէ «մահալլեպի» արհամարհական ածականով: Այն անբախտ մանուկներէն զոր իրենց ունեւոր ծնողները կը զոհեն փոքր տարիքին՝ իրենց գուրգուրանքին, գուրգուրանքէ աւելի ցուցամոլութեան պատճառով: Այդ «հարուստի զաւակ»ները հանրութեան առջեւ կը հանուին որպէս փոքրիկ կապիկներ, նախանձը, հիացումը կը գրգռեն բարեկամին, դրացիին, բայց արհամարհանքի, ատելութեան, թշնամանքի եւ ծաղրի նշաւակ կը դառնան իրենց ընկերներուն, սերնդակիցներուն կողմէ, որոնց համակրանքը, սերը եւ ակնածանքը շատ աւելի կարելոր ու արժէքաւոր են մանուկի մը, պատանիի մը համար, քան թէ դրացի կնոջ գնահատական ակնարկները:

Փոքրիկ Գեղամն ալ Մխիթարեանէն ներս սմոքինով հասակ ցոյց տուող, վարդապետներուն բացառիկ շահագրգռութեան արժանացող մանչուկներէն էր: Բայց ինչպէս իր նմանները՝ կը հասնէր պատասխանատուութենէ զուրկ, անձնական դրամէ՝ հետեւաբար անկախութենէ զուրկ, ինքնավստահութենէ զուրկ, եւ բոլոր այս զրկանքները իր մէջ ծնունդ կու տային ծանր ստորակայութեան բարդոյթի մը որ չէ ձգած իր օձիքը մինչեւ չափահաս տարիք (դեռ տասը տարի առաջ, յաճախ կը կրկնէր թէ ինք «ոչ մէկ բան կը վայելեցնէ», «ինչ որ ընէ կը ձախողի» եւն.):

Որոշ տարիքի մը հասնելէ ետք, Գեղամ Սեւանի համար հոգեկան անհրաժեշտութիւն մը դարձած էր ձեւական պոհեմոնթիւնը, արհամարհանքը բոլոր այն բաներուն որոնց պատճառով արհամարհուած, ընկերական միջավայրէն դուրս ձգուած էր: Այն «բարձր խաւ»ը՝ ուր ինքզինքը հաւասար դիրքի վրայ չէր զգար հակառակ ծնողքին դրամին, իրեն համար անբնական էր դարձած: Դեռ էր խոյս տար տարբեր միջավայր մը ուր արժէքաւորուէր, դիրք ու յարգ վայելէր: Այս փախուստին մէջ կարելոր դեր խաղացին իր կարգ մը «պոհեմ» ընկերները, որոնք իրնով զբաղելով ցոյց տուին թէ կարելորութիւն կ'ընծայէին իրեն, ինչպէս նաեւ Սթրաթիի վէպերը՝ որոնց մէջ գտաւ խեղճ, տկար, պարտուած մարդիկ որոնք համակրելի էին սակայն, հերոս էին: Հաւատաց թէ տկար, անկարելոր թիփերուն տեղը հող էր: Միակ տեղը ուր կրնար արժէք մը ընծայուիլ իրեն:

Բայց իր ստորակայութեան բարդոյթը եւ սահմանափակ կարողութիւններուն գիտակցութիւնը հոն ալ հանգիստ չձգեցին զինքը: «Հասարակ մարդոց» դասակարգին մէջ ալ անհանգիստ եղաւ: Տեսաւ թէ «վարի խաւ»ին մէջ ալ երբեք իսկական պոհեմ մը չէր կրնար ըլլալ: Ոչ «տասնոց չունիմ» ըսելը կը բաւէր «վարի խաւ»էն ըլլալու համար, ոչ բանուորական կապելաներու մէջ զինովնալը: Ու սկսաւ հոն ալ նախանձիլ ու ատել այն թիփերը որոնք հաստատուած էին կեանքի համար մղուած պայքարի դիրքերուն մէջ: Դարձեալ երկդիմի խաղ խաղաց. կ'ուզէր ստանալ դիմագիծ մը որուն ատակ չէր, միւս կողմէ կը խնայէր «տուն»ը՝ որմէ կախեալ էր տնտեսապէս, որովհետեւ անկարող էր ինք իր ուժերուն վստահելով առանձին դիմագրաւելու կեանքը: Իր այս դիրքը շարունակուեցաւ մինչեւ վերջ:

Իր այս բարդոյթներուն հետեւանքներէն մէկն է գուցէ գրական համբաւի այն անսահման տենչը որուն համար կրցած է գոհողութիւններ ընել Գեղամը, որ այլապէս գոհողութիւն ընել չի գիտեր տարանձնական նպատակով: Ան ստացած է նկարագրի երկու ցայտուն գիծեր.

Բոլորին հետ լաւ վարուիլ երես երեսի, բոլորին «ջուրին երթալ», ոչ ոքի հետ բախում ունենալ:

Իր մէջ կուտակուած, զսպուած կիրքերը, զայրոյթները, դառնութիւնները արտաքսել միայն գրականութեան ճամբով, որ յարմարագոյն սուփափն է երկչոտ նկարագիրներուն ու նոյնիսկ ոճիրի սիւլալիմասիոնը կը կազմէ գործնապէս մարդ սպաննելու անկարող «ոճրագործ հոգի»ներու:

Ահա այս երկրորդ գիծը կրթոտ մոլեգնութեամբ, անհաւատալի ուժգնութեամբ, միջոց, օրէնք, բարոյական չճանչցող քանդումի կիրքով ի յայտ եկած է իր գրական «ստեղծագործութիւն»ներուն մէջ:

Գեղամը կը գրէ միշտ ինք իր մասին, իր կեանքին մասին, առաջին դէմքով: Ու միշտ իր գրիչը կը գործածէ ինքզինքը համակրելի, սիրելի, բարի, քաջ, զաղափարականի տէր, զոհուող, անիրաւուած բայց աննկուն, տառապող բայց բարձրագլուխ մարդու կերպարով ցոյց տալու համար: Այսինքն՝ իր հակապատկերը: Երկչոտ նարկիսականութիւնը, անինքնավստահ մարդու կեղծ համեստութիւններ, խեղճ մէկը մնալու ճակատագրականութեան յաճախանքին ենթակայ տագնապալից հոգիի մը ինքնապաշտպանութեան՝ մագոշիսմի ցայտուն գիծեր, եւ անխուսափելի սատիսմը, եւ տակաւին ուրիշ ախտանշաններ կը վխտան իր գործին մէկ ծայրէն միւսը: Գեղամը, ինքզինքը իր ուզած ձեւով ներկայացնելով չի յաջողիր փրկուիլ իր եսին ճնշումէն, իր տենչացած ինքնութիւնը ստանալու անկարելիութեան առջեւ՝ կը խորանայ ատելութիւնը ընդդէմ անոնց որոնց մօտ կը գտնէ կամ գտնել կը կարծէ այն բոլորը զոր ինք ունենալ ուզած է, եւ կը ջանայ զանոնք քանդել իր շուրջը:

Պոլսոյ մէջ ան իր հոգեվիճակին պահանջքով է որ մօտեցաւ քառասունհինգական թուականներու նոր շարժումներուն, երբ այդ շարժումները կարգ մը «վրտանգաւոր» հակազդեցութիւններու կը բախէին: Բայց խնամով հեռու կեցաւ «վտանգ»ի մարզէն՝ գրական անմեղ սահմաններու մէջ: «Սալոնի յեղափոխականութեան» աժան փառքը կը գոհացներ զինք:

Գեղամ Պոլսէն գաղթեց երբ այդ նոր շարժումները դադրեցան դէպքերու ուժով: Այլեւս չկար գետին, Պոլսոյ մէջ, ու գրական անմեղ մարզանքները անգամ լուրջ «վտանգ»ներ կը վերապահէին հեղինակին: Գեղամ Սեւանը, դեռ իր անունը մէկ փողոց անդին լսելի չդարձուցած, կը գրկուէր իր կեանքը փոխելու եւ ծանօթ դէմք մը դառնալու հնարաւորութենէն: Մինչդեռ ան՝ մինչեւ բերանը լեցուած էր: Պահանջը ունէր (անվտանգ կերպով) պարպուելու: Ու մանաւանդ՝ չէր հանդուրժեր իր ինքնութեան: Պէտք էր փոխեր զայն: Այդ փոփոխութեան համար օտար միջավայրի մը կը կարօտէր: Միջավայր մը ուր զինքը չճանչնային, իր

մանկությունը չգիտնային: Ու կարենար, գրականության միջոցով, ինքզինք ներկայացնել այնպես՝ ինչպես կ'ուզէր ճանչցուի:

Դեռ Պոլսէն չմեկնած՝ ապահովեց Չարեհ Կիւմիւշեանի թիկունքը Պէյրուսի մէջ: Նկատելով որ Կիւմիւշեանը Պոլսոյ նոր շարժումներուն պարագլուխներէն եւ ծանօթ դեմքերէն էր, ոչ ոք կրնար այնքան լաւ ծառայել իր հաշիւին: Ու յաջողեցաւ Կիւմիւշեանի ձեռքէն բռնելով ամաջնորդուի, Պէյրուսի մէջ, իբրեւ Իսթանպուլի նոր շարժումներուն մէջ անդամը: Գեղամին նպատակը եւ երազը այսօր աւելի յստակ կը դառնան երբ յիշենք որ *Ազրաւները թառեցան*²⁰ գլուխը իր դիմանկարը դրօշակի մը խորքին վրայ գծել տուած եւ պնդած էր որ այդպէս լոյս տեսնէ: Այդ յաւակնությունը մեղմ ժպիտներ պատճառած էր Կիւմիւշեանին, որ լաւ գիտէր թէ Գեղամը ոչ մէկ բանի դրօշակիր կամ խորհրդանիշ եղած էր, բայց չէր ծանրացած՝ պատանիի մը խանդավառ սնափառությունը նկատելով այդ փափաքը:

Գեղամը անվտանգ կերպով հերոսանայու եւ համբաւի ճամբուն վրայ ամաջին քայլը նետած էր: Իր յաջորդ քայլերուն մէջ, այլեւս Կիւմիւշեանէն տարբեր յենակներ ալ ունէր: Քաղաքական գետնի վրայ՝ զանազան անձեր ու շրջանակներ որոնք կը հաւատային Գեղամին գրականության անկեղծութեան: Գրական գետնի վրայ ալ՝ գլխաւորաբար Վահէ-Վահեանը²¹ որ *Անի* կը հրատարակէր եւ հեղինակություն մը կը նկատուէր: Իսկ հակառակ ճակատին դեմ՝ Գեղամը չմոռցաւ իր թիկունքը ապահովութեան տակ դնել ապաւինելով իր կնոջ դաշնակցական *մօտիկ սպասկաններուն*: Այլեւս կրնար դէն շարտել Չարեհ Կիւմիւշեանը, որուն ձեռքէն բռնելով կրցած էր մէկ ոստուկով մտնել գրական շրջանակներէ ներս ու հրատարակել իր գործը՝ *Ազրաւները թառեցան*, զոր Կիւմիւշեանը ծանր ջանքերով փորձած էր կոկել ու կարելիութեան սահմանին մէջ սրբագրել անկերպարան ոճն ու լեզուն: Գեղամ Սեւանը ալ պետք չունէր Կիւմիւշեանին, որ իր առաջին գիրքը ծանօթացուցած էր հանրության²²: Իրեն աւելի հեշտ եկաւ ընդունիլ հեղինակությունը Վահէ-Վահեանին, մանաւանդ անոր համար որ այս վերջինը ունէր միջոցը՝ *Անի*, որ զինքը համբաւի պիտի առաջնորդէր²³: «Յոգիով մարմինով» անձնատուր եղաւ անոր: Վահէ-Վահեանը սկսաւ հրատարակել իր պատմութեան գրքերը, հիմնովին սրբագրել, նոյնիսկ ծայրէն գրել էտք զանոնք: Գեղամ Սեւանին համար կարելոր չէր որ ուրիշ մը հասարակաց ծնող կը դառնար

²⁰ Գեղամ Սեւան, *Ազրաւները թառեցան*, Պէյրուս, տպ. Չարթօնք, 1949:

²¹ Բուն անունով Սարգիս Ապտալեան (Կիւրին, 1908-1998, Պէյրուս), բանաստեղծ, խմբագիր, հանրային գործիչ: 1946-1955 թուականներուն Պէյրուսի մէջ հրատարակած է *Անի* գրականության եւ արուեստի ամսագիրը: Հատորներն են՝ *Արեւ-Անձրեւ*, *Ոսկի կամուրջ*, *Մատենան սիրոյ եւ մորմոքի*, ելկն.

²² Չաւեն Պիպեռեան գրած էր *Ազրաւները թառեցան*ի յառաջաբանը՝ «Փոխան նախաբանի» խորագրով (տես *Ազրաւները թառեցան*, էջ 7-12):

²³ Վահէ-Վահեան գրախօսական ալ գրած է Գեղամ Սեւանի առաջին գիրքին մասին՝ «*Ազրաւները թառեցան* Գեղամ Սեւանի (Պէյրուս, 1949)», *Անի*, թիւ 12, հոկտ. 1949, էջ 673-674:

իր գործերուն: Կարելորդ՝ ստորագրութիւնն էր: Եւ Վահէ-Վահեանին վերամշակած պատմութեանը տակ Գեղամ Լ. Սեւանին ստորագրութիւնը կը պառկէր: Վահէ-Վահեանին միջամտութիւնը ընդհակառակը բարիք մըն էր Գեղամին, որովհետեւ իր անկերպարան շարադրութիւնները կոկոռած, շիտակ նախադասութիւններով ու «գրական լեզուով» կը ներկայանային հանրութեան՝ շնորհիւ իր պաշտպանին անխոնջ ջանքերուն:

Գեղամ Սեւան ուրիշ հանդէսի մըն ալ կ'աշխատակցէր. *Ճողովածու*ին²⁴: Տարբեր ոճով, տարբեր նիւթերով: Անոնք ալ կը սրբագրուէին անշուշտ, բայց ոչ այնքան բծախնդրօրէն որքան Վահէ-Վահեանի կողմէ: Կարելի է երկու հանդէսներուն մէջ լոյս տեսած պատմութեանը տարբերութիւնը որոշապէս տեսնել պարզ ընթերցումով մը:

Այն ատեն արդէն, Գեղամ Սեւանը սկսած էր ցոյց տալ իր մտաւորական լարախաղացութիւնը՝ մէկ գրպանին մէջ *Անի*ի, միւս գրպանին մէջ *Ճողովածու*ի յատուկ պատմութեանը պահելով: *Անի*ի պատմութեանը *Անի*ի մթնոլորտին եւ շրջանակներուն յարմար, *Ճողովածու*ին պատմութեանը ալ *Ճողովածու*ի գաղափարաբանութեան եւ շրջանակներուն յարմար կ'ըլլային: Եւ Գեղամը խորամանկօրէն ժպտելով կ'ըսէր Կիւմիւշեանին՝ թէ ստիպուած էր խնայել երկու կողմին ալ, եւ հանդուրժել Վահէ-Վահեանի սրբագրութիւններուն որպէսզի հրատարակուին իր գրածները:

Հակառակ այս բոլորին, Կիւմիւշեանը չէր կրցած այդ լարախաղացութիւնները Գեղամ Սեւանի իսկական ինքնութեան նշանները նկատել աններող ոգիով: Կիւմիւշեանը, որ ծանօթ չէր Գեղամին Պոլսոյ կեանքին եւ շրջանակներուն, չէր կրցած նաեւ տեսնել քանդումի գործողութիւնը որուն սկսած էր արդէն ան *Ազնաւները թառեցան*ի մէջ: Կիւմիւշեանը միամտօրէն հաւատացած էր թէ ինչ որ այդ համակրելի ու մտերմիկ տղան կը պատմէր իրեն՝ ճիշդ էր, նոյն թիփերը գործընկերու եպերելի կը ներկայացներ՝ եպերելի էին, եւ թէ դէպքերը ճիշդ այդպէս պատահած էին: Չէր խորհեր սատիստական հոգեվիճակ մը ախտաճանաչել ուրիշները անհանգիստ ընելու, բարոյապէս տառապեցնելու, սեւցնելու վատառողջ ցնծութեան մէջ գոր Գեղամ Սեւան կը դրսեւորէր երբ *Ազնաւները թառեցան*ը Պոլիս՝ շահագրգռողներուն դրկելէ ետք կը տեղեկացներ թէ գիրքը «տակնուվրայ ըրած էր» այն անձերը որոնց մասին գէշ բաներ էր գրած²⁵: Ժպիտով, ներո-

²⁴ *Ճողովածու գրականութեան եւ արուեստի*, հրատարակուած Պէյրուօ, 1950-1954 թուականներուն, պատասխանատու՝ Պետրոս Մինասեան: Առաջին իսկ թիւին *Ազնաւները թառեցան*ի վերաբերող գրախօսական մը տպագրուած է, Պ. Մ. ստորագրութեամբ (էջ 99-100): Գեղամ Սեւան հոն տպագրած է «Յանուն... հայրենիքի» (թիւ 1, էջ 29-39), «Առօրեայ կեանքին» (թիւ 2, էջ 15-21, թիւ 4, էջ 31-35), «Ականդա», (թիւ 3, էջ 21-25), եւլն.: Թուրքիայէն հալածական, այդ թուականներուն Պէյրուօ պապատանած յայտնի նկարիչ ժագ Իհմայեան եւս կ'աշխատակցէր հանդէսին:

²⁵ *Ազնաւները թառեցան*ի այդ թուականին Պոլիս գտած արձագանգին մասին վկայութիւն մը ունի գրագետ Ռոպէր Հատտեճեան. «1949ին գնաց Պէյրուօ ու նոյն տարին հոն հրատարակեց գիրք մը, *Ազնաւները թառեցան*: Յիմը կը դներ ուրեմն վիպագրական աշխատանքի մը, որ միշտ պիտի ունենար ինքնակենսագրական բնոյթ, եւ որուն հերոսը պիտի ըլլար միշտ ինք, առաւել կամ նուազ նմա-

ղամտութեամբ կը դիտէր պատանութենէ նոր ելած երիտասարդի մը, մամաճիկին թելին տակ ապրած տղեկի մը աղմուկ յարուցանելու, իր վրայ խօսեցնելու, գուցէ զինքը «մարդու տեղ չդնող» ծանօթներ, բարեկամներ ահաբեկելու եւ համբաւի տիրանալու այդ հոգեբանական վիճակը: Կը խորհէր թէ ատենով կ'անցնէր ատիկա, երբ հասուննար, զարգանար, կեանքը ճանչնար ու յագենար «համբաւ»: Դէպքերը ցոյց կու տան այսօր թէ Գեղամ Սեւանը, զանազան միջավայրեր եւ յենակներ օգտագործելով «անուն շինել»ու նպատակին հասնելէ ետք ալ, մնացած է իր բարոյթներուն գիրկը:

Անշուշտ մեղադրելի է Կիւմիւշեանը, որ չէ արթնցած նոյնիսկ երբ Գեղամը իրեն կնիկական բամբասանքներ ըրած է մէկ ընկերոջ ետեւէն՝ զոր տանը մէջ հիւրասիրած էր հոգ չէ թէ վճարումի փոխարէն (ինչպէս տեսանք, իր այդ գիծն ալ Կիւմիւշեանին վերագրած է իր յուշագրութեան մէջ):

Կորսուած Գարունները կարդալէ ետք է որ Կիւմիւշեանը աչքը բացած, տեսած է իրականութիւնը, եւ փոքր քննութեամբ մը ստուգած է պարագաներ որոնց անտեղեակ էր:

Այսպէս, Չարեհ Կիւմիւշեանը առաջին զոհը չէ որ Գեղամ Լ. Սեւանի մահափորձին կ'ենթարկուի: Իր առաջին գիրքին մէջ իսկ, Գեղամը այն խաղը խաղացած է Պոլսոյ իր ամենէն մտերիմ ընկերներէն մէկուն որուն կը պարտէր իր առաջին «գաղափարական» կազմաւորումը, եւ որուն հետ ալ ոեւէ խնդիր չէր ունեցած այդ թշնամութիւնը արդարացնող:

Պատմուածքի մը մէջ՝ զոր պոլսահայ հանդէսի մը դրկած էր Պէյրութէն, Գեղամը «հաշիւ մաքրած» էր նախապէս Պոլսոյ մէջ իր պաշտօնավարած նախակրթարանի մը տնօրէնին հետ, որ հեռու էր ըլլալէ այն գազրելի թիփը զոր Գեղամ կը նկարագրէր:

Յետագայ գործերէն մէկուն մէջ, Գեղամը պժգալի ինքնութեամբ ներկայացուցած էր իր մտերիմ մէկ դասընկերը Մխիթարեանի, ան ալ արձակագիր ներկայիս²⁶:

նողութեամբ: / Գիրքին ոճն ու գաղափարախօսութիւնը չէր որ զարմանք կը պատճառէր ինծի: Ինծի զարմանք կը պատճառէին, նոյնիսկ կը շշմեցնէին գիրքին հերոսները, որոնցմէ մէկն ալ Լև էի, յակասէ անուանէ: Գեղամ Սեւան իր կեանքը կը պատմէր պատմելով նաեւ իր բազմաթիւ բարեկամներուն, ազգականներուն եւ ընկերներուն մասին, եւ կը ձաղկէր անոնց քաղքենի բարքերը, որոնց մասին կը խօսէր այնքան հեզանքով: Այդ ընելու ատեն ալ դժբախտաբար կը խեղաթիւրէր դէպքերը, կը նսեմացնէր իր նախկին ընկերները, ընկերվարական գաղափարախօսութեան այդ շրջանի նորածեղութեամբ, կը վարկաբեկէր այն ամէն ինչը, որ դուրս կը մնար այդ գաղափարախօսութեան շրջանակէն: / Սրտաբեկութիւն պատճառած էր այդ գիրքը...» (Ռ. Յատտեճեան, «Գեղամ Սեւանի կարօտով», *Նոր Մարմարա*, Ստանպուլ, 11 յուլիս 1991):

²⁶ Հաւանաբար խօսքը կը վերաբերի 1959ին Պէյրութ հրատարակուած *Բիւրեղեայ դղեակ* գործին, ուր ուղղակի ակնարկներ կային նաեւ ստանպուլահայ արձակագիր Ռուպեր Յատտեճեանի հասցէին, որ եղած էր Գեղամ Սեւանի դասընկերը Մխիթարեան վարժարանի մէջ: Հատտեճեան տարիներ անց միայն պիտի կարենար կարդալ իր մասին գրուածները եւ այդ առթիւ գրել հետեւեալ տողերը. «Բայց երբ բաւական յապաղումով կը լսէի Գեղամին գրած գիրքերուն մասին, կը մտածէի որ Գեղամ

Ցատկանշական է որ Գեղամ Սեւանը իր հարուածները կ'ուղղէ յատկապէս այն մարդոց որոնց բան մը կը պարտի, որոնք իր վրայ ազդեցութիւն մը գործած են. փաթորն մը՝ զոր բերանացի կերպով կը գովէ սակայն որպէս ինքնատիպ մէկը որ շատ օգնած է իրեն, ընկեր մը՝ որ իր գլխուն մէջ բացած է ընկերային ուղղութեան մը դուռը, տնօրէն մը՝ որուն հրամանին տակ աշխատած է, բարեկամ մը՝ որուն կը պարտի իր գրական եւ գործի յաջողութիւնները... Այսքանը իսկ բաւական է իբրեւ ախտանիշ որպէսզի կարենանք ճշդել հետեւեալ «պարագա»ն.

Գեղամ Սեւանի համար «գրականութիւն ընել»ը կը նշանակէ նոր Գեղամ Սեւան մը հանել հանրութեան առջեւ, բոլորովին տարբեր՝ այն Գեղամէն զոր ուրիշներ ճանչցած եւ արհամարհած են, վրէժ լուծել բոլոր անոնցմէ զոր ինք ատած է, նոյնիսկ անոնցմէ որոնք իրեն հետ ուղղակի կապ մը չունին բայց զոր ինք մեծ, բարձր, ուժով կը տեսնէ: Ամէն ինչ զոր իրեն համար անհասանելի կը նկատէ՝ կը ջղագրգռէ զինք: Ասոր համար է որ չի հանդուրժեր նաեւ բոլոր անոնց որոնք իր վրայ ազդեցութիւն կը գործեն: Կը թշնամանայ անոնց (առանց յայտնելու իր զգացումները), թէեւ իր շահամոլութեան պատճառով սիրով կ'ընդունի բոլորին բարեկամութիւնն ու օգնութիւնը:

Գրականութիւնը, Գեղամի պարագային, հոգեախտաբանական սիււայիմաստի թիփիթ օրինակ մըն է: Իր եսակեդրոնութիւնը բացարձակ է բոլոր գործերուն մէջ, հոգեբանական թրանսֆերի պարագաները՝ սովորական:

Պարզ սիսթեմ մը ունի. այն բաները զոր գովելի կամ անվնաս կը նկատէ՝ կը դնէ ինք իր բերնին, նկարագրին, կեանքին մէջ: Որպէսզի իբրեւ «լաւ թիփ», իբրեւ հերոս, առանձին չմնայ, իր շուրջը կը հաւաքը պայմանադրական «լաւ թիփ»եր՝ նոյնքան անհրական որքան իտեալացած: (Միտիեթի, պուլվարի գրականութիւն մըն է Գեղամ Սեւանի գրականութիւնը, ուր աշխարհ կը բաժնուի բացարձակ լաւ եւ բացարձակ վատ ռոպորթ թիփերու): Անոնց փոխ կու տայ ինք իրեն վերագրած բարձր գիծերուն նմանները կամ աւելցութիւնները, ու այդ օգնական ուժերով կը զօրացնէ ինքզինքը: Յետոյ, այն բաները զոր «բաղաբականօրէն» *վտանգաւոր* կը նկատէ՝ կը դնէ «զէջ թիփ»երու բերնին, նկարագրին, կեանքին մէջ: Այս թիփերն են իր նոխագները: Բայց ասոնցմէ կ'օգտուի նաեւ անձնական սիււայիմաստի գծով. անոնց հետ, անոնց միջոցով, կրնայ ազատօրէն արտայայտել իր կարգ մը զգացումները, մտածումները, տենչանքները, այն բոլորը զոր չի կրնար իւրացնել ու խոստովանիլ «բաղաբական» պատճառներով: (Տե՛ս Չարեհ Կիւմիւշեանի եւ Ալիսի «յարաբերութեան» դրուագը, որուն մէջ նիւթականացած է իր մէջ ընկերոջը կնոջ հանդէպ թաքուն ցանկութիւնը, զոր խոստո-

յատկապէս կը վիպականացնէր մեր ընկերութիւնը ու զայն կը գործածէր որպէս իրեն բարենիշ շահեցնելու տուեալ: Ուրիշ տեղ կամ ուրիշ գիրքի մը մէջ գիտեմ որ ան զիս դատապարտած է նաեւ անոր համար որ փիլիսոփայութիւն, մանաւանդ «մէթաֆիզիք» կը կարդայի: Կը թուի թէ իրեն նմանները արհամարհանք ունէին դասական փիլիսոփաներուն նկատմամբ, մենք կարդայու էինք Մարքսի կամ Լենինի տնտեսական յեղաշրջումի գիրքերը» (Ռոպեր Զատտեճեան, *Մարդիկ որոնք անցան կեանքիս մէջէն*, հտ. Ա., (Յուշատետր 88), Ստանպուլ, 2017, էջ 123-125):

վանելու քաջութիւնը չունի): Իր ստեղծած «նոխազ թիփ»երը կ'օգտագործէ ինքնագրհացումի համար՝ վտանգաւոր ուղիներով:

Երբեմն սակայն փորձութեան չի դիմանար եւ բերնէն կը փախցնէ խօսքեր որոնք կրնան զինքը այլապէս «վտանգել»: Այն ատեն, անմիջապէս կը դնէ «վարդապետական» խօսք մը, «դարմանիչ» բառ մը, որով թթին կը խնդայ իր «գաղափարական» ուղղափառութեան հաւատացողներուն. մէկ երկու «համամարդկային», մէկ երկու «աշխատաւոր մարդ», լոզունգատիպ քլիշէ նախադասութիւն մը... Կացութիւնը փրկուած է: Ա՛լ ոչ ոք կրնայ մեղադրել զինքը երբ անդիմադրելիօրէն կը գոչէ կնոջ մը որ ձեռքերովը կը գոծէ փէշերը գոր հովը կը վերցնէ. «...կին, քաշէ ձեռքդ փէշերէդ», որովհետեւ անմիջապէս կ'աւելցնէ խոհեմութեամբ. «Կեանքը կիրքէ հեռու է այսօր: Մեր է ամէն ինչ. քիչ մը ատելի ապատութեան մէջ...»: Մերը կիրքէն լուսալով, փոշի ցանած է այն աչքերուն՝ որոնց վրայի յօնքերը պիտի կարենային գուցէ պոստուիլ այդ անխորհուրդ բացազանչութենէն...

Անշուշտ ըսելիք բան չէր մնար եթէ Գեղամ Սեւանը երեւակայական հերոսներու միջոցով գրականօրէն «ապրէր» այն կեանքերը որոնց տենչանքը ունի իբրեւ չգոհացած մարդ կամ եթէ իր հոգեկան պահանջները գոհացնէր ինքզինք ներկայացնելով իբրեւ սիրուած, յարգուած, գնահատուած մարդ:

Բայց ըսելիք շատ բան կայ երբ Գեղամը չի գոհանար այդ անմեղ մարգանքով ու կը ջանայ յակննէ անուանէ մրոտել իրական անձեր եւ անապատ մը ստեղծել իր շուրջ՝ անարգել ու առանձին թագաւորելու համար աւերակոյտին վրայ: Յո՛ւս է որ գրական սիււայիմասիոնը կը վերածուի քանդիչ գէնքի մը, եւ գրականութիւնը՝ հասարակ ոճրափորձի:

Իր մտաւորական դատարկութիւնը, գաղափարական խաչագողութիւնը պարտկելու համար այնքան ալ անհրաժեշտ չէր որ ջանար ամայացնել իր շուրջը: Առանց ատոր ալ կրնար հագնիլ գրագէտի պատմուճան եւ գաղափարական մարտիկի փառապսակ. շատ անգամ ձրի են ասոնք շատերու համար: Եւ կը զըլացուին բուն անոնց՝ որոնք արժանացած են ատոր, պարգապէս անոր համար որ չեն զիջանած ոեւէ շարժում ընել ծռելու եւ գետնէն վերցնելու համար այդ պատմուճանն ու փառապսակը:

Մտաւորականին առաջին յատկանիշն է պարկեշտութիւնը, ինքզինքին հանդէպ պարկեշտութիւնը, ինքզինքին եւ ճշմարտութեան հանդէպ հաւատարմութիւնը: Հաւատարմութիւնը ուրիշի հանդէպ ըլլալէ առաջ նախ ինքզինքին հանդէպ պէտք է ըլլայ: Ան որ ինքզինքին հանդէպ հաւատարիմ չէ, ոչ մէկուն հաւատարիմ կրնայ ըլլայ: Մէկը որ այսօր Յիսուսին կը դաւաճանէ, վաղը կրնայ նոյնքան հեշտին դաւաճանել նաեւ Մովսէսին: Խնդիրը բնաւ չդաւաճանել, դաւաճանելու սկզբունքը մերժելն է: Ուրիշին դաւաճանողը նախ ինքզինքին դաւաճանած կ'ըլլայ. թշնամութիւնն՝ այո, դաւաճանութիւնը՝ ոչ: Թշնամիները իրարու չեն դաւաճաներ. կը կռուին: Գեղամ Սեւանը կռուիլ չգիտցաւ երբեք, եւ այսօր ալ չի գիտեր: Երէկ իր երկրին կը դաւաճանէր առանց ատելու: Այսօր Կիւմիւշեանը

կ'ատե առանց կռուելու. անոր ալ կը դաւաճանէ: Եւ որովհետեւ դաւաճան մը պէտք է դաւաճաններ տեսնէ ամենուրեք, Կիւմիւշեանը կը ներկայացնէ իբրեւ դաւաճան. դաւաճան իր երկրին, իր գաղափարներուն, իր ամենամօտիկ ընկերներուն: Մինչդեռ Կիւմիւշեանը երբեք ոչ ոքի դաւաճանած է: Որովհետեւ միշտ հաւատարիմ մնացած է ինքզինքին: Իշխանութեան դէմ իր երկրին մէջ կռուելու քաղաքացիական արիութիւնը ունենալէ ետք, երկրէն դուրս՝ չդաւաճանելու քաղաքացիական պարկեշտութիւնն ալ ունեցած է (մինչդեռ իրեն համար Գեղամ Սեւանէ մը աւելի դիւրին եւ շահաբեր էր աժան հերոսութիւն ընել օտար երկրի մը մէջ՝ ամէն վտանգէ գերծ): Կիւմիւշեանը իր ամբողջ քաղաքական եւ կուսակցական գործունէութիւնը տարած է իր երկրին մէջ, պաշտօնապէս եւ օրինաւոր ճամբով: Եւ իր գործունէութեան հաշիւը քանիցս տուած է իր երկրին արդարութեան առջեւ: Իսկ արտասահմանի մէջ, իբրեւ իր երկրին քաղաքացին, երբեք ոչ մէկ կուսակցութեան պատկանած, ոչ մէկ քաղաքական գործունէութիւն տարած է իր երկրին դէմ:

Գեղամ Սեւանի մը համար ապահովաբար անըմբռնելի է ասիկա: Պէտք է խոյս տալ գառագեղէն, յետոյ «հերոսութիւն» ընել: Կամ՝ նախ միջնաբերդի մը մէջ պատնէշուիլ–ինչպէս կ'ընէ հիմա: Ոչ ոք կրնայ ապահովցնել թէ վաղը ան իր նոր որդեգրած երկրի դէմ ալ նոյն դաւաճանութիւնը պիտի չգործէ երբ հնարաւորութիւն գտնէ եւ երբ պատշաճ դատէ ատիկա իր անձնական շահերուն եւ կիրքերուն զոհացման համար:

Մարդ–մանաւանդ մտաւորական մը, մանաւանդ գրող մը–պէտք չէ խորհի բան մը գոր պիտի չկրնայ ըսել եւ գրել, ու պէտք չէ ըսէ եւ գրէ բան մը գոր չի խորհիր: Գեղամ Սեւանը յաճախ տարբեր բան խորհեցաւ, տարբեր բան զգաց, եւ տարբեր բան ըսաւ ու գրեց: Ան յուզումով կը վազէր դիտելու թրքական վոլիպոլի խումբին տղաքը, յուզումով կը մօտենար փողոցը թուրք ուսանողներուն՝ անոնց թրքերէն խօսակցութիւնը իմանալու համար արցունքոտ աչքերով: Բայց «գրականութիւն ըրած» ատեն՝ տեմակոժի ըրաւ միշտ:

Գեղամը կը փնտռէր Պոլիսը, կը նախանձէր վերադարձողները, բայց իր գրականութեան մէջ իր ծննդավայրը կը բզկտէ մոլեգնութեամբը այն սիրահարին որ կորսնցուցած է իր սիրուհին ու մահու չափ կ'ատէ զայն՝ կեանքի չափ սիրելուն համար գուցէ:

Գեղամը այս բոլորը միայն Կիւմիւշեանին կը յայտնէր, որովհետեւ կ'ըսէր՝ միայն Կիւմիւշեանը կրնար հասկնալ զինքը:

Այո, Կիւմիւշեանը կը հասկնար: Հասկնալուն համար է որ բարեկամութիւն կը զգար իրեն հանդէպ ու կը ներէր իր շատ մը անախորժ գիծերը՝ զանոնք վերագրելով դեռ չկազմուած նկարագրին: Բայց այս անգամ չի ներէր անոր վատութիւնը, որ չի սեղմիր ոեւէ մարդկային սահմանի մէջ:

Չարեհ Կիւմիւշեանը այսօր գիտէ թէ Գեղամ լիուն Սեւանը ինչո՞ւ այդքան ատէր է Չարեհ Կիւմիւշեանը:

Կիւմիւշեանը ամբողջ կեանքին ընթացքին գաղափարի մարդ *եղաւ*, ամեն բան կորսնցուց: Գեղամը՝ իր կեանքին քանի մը տարին գաղափարի մարդ *ծեւացաւ*, ամեն բան շահեցաւ:

Կիւմիւշեանը Պէյրուսի մէջ իր երկիրը չծախելու, ինքզինքին չդաւաճանելու, սկզբունքներուն հաւատարիմ մնալու համար տառացիօրէն անօթի կեցաւ, փողոցը մնաց, Էնտեքսի ենթարկուեցաւ: Գեղամը Պէյրուսի մէջ Մխիթարեաններուն ժպտեցաւ, Ռամկավարներուն դարպասեց, Բարեգործականին թծնեցաւ, Յամայնավարներուն ուղեկից եւ գաղափարակից ձեւացաւ՝ Յամայնավարները ծաղրեց, Դաշնակցականներուն հակառակորդ ձեւացաւ՝ Դաշնակցականները սիրաշահեցաւ, հրապարակաւ Իսթանպուլը նգովեց՝ մտերմութեան մէջ զոջաց Իսթանպուլը լքելուն:

Կիւմիւշեանն ալ շատ մօտիկ ազգական ունէր Պէյրուսի մէջ, եւ անոր ազգականը դաշնակցական չէր, եւ նիւթական կարողութեան տէր: Եւ Կիւմիւշեանը սկզբունքային փոքրիկ անհամամտութեան մը հետեւանքով երեքուկէս տարւան ընթացքին մէկ անգամ իսկ չայցելեց իր ազգականին: Գեղամ Սեւանը կը մեղադրէր Կիւմիւշեանի այդ ընթացքը ու կը յանձնարարէր օգտուիլ այդ ազդեցիկ ազգականէն: Կիւմիւշեանը մտքէն անգամ չէր անցընէր թէ ինք քանի կը յամառէր իր օրական հացը անգամ զոհել իր ամենայետին սկզբունքին, իր «մտերիմ բարեկամ» Գեղամը այնքան աւելի կ'ատէր զինք:

Կիւմիւշեանը կեանքին մէջ ոեւէ մէկուն ոեւէ բան չէր սակարկած. կամ մերժած էր տալ, կամ ձրի տուած էր: Գեղամը ամեն բան կը սակարկէր ամենուն: Ոչ մէկ բան ձրի տալ գիտցած էր: Միշտ բան մը գտած էր ծախելու:

Կիւմիւշեանը տարիներով պայքար մղած էր գիտակցաբար, հետեւանքները կանխատեսելով: Երբեք ո'չ զանգատած էր հետեւանքներէն, ոչ ալ պարծենցած: Որովհետեւ ամեն մարդու պարտականութիւնն է պայքարիլ իր եւ մարդոց իրաւունքներուն ու ազատութեան համար: Գեղամ Սեւանը—ինչպէս ուրիշ անհամար Գեղամ Սեւաններ աշխարհի վրայ- իր «առաջին հօրը» հարստութիւնը «ուտելով» զբաղած էր ու Պոլսէն դուրս ելլելու սպասած՝ ձրի հերոսութիւն ձեռք անցընելու համար:

Կիւմիւշեանը ոչ մէկուն ոչ մէկ բան կը պարտէր՝ ո'չ նիւթական, ո'չ բարոյական, ոչ մէկ փառասիրութիւն, ոչ մէկ շահու ակնկալութիւն, անձնական հաշիւով ոչ մէկ յետին նպատակ ունէր: Այս պատճառով, ոչ մէկուն հանդէպ փութկոտ էր, ուրիշներու հաճոյ երեւալու, գնահատուելու, վարձատրուելու համար իր բնական անհատականութենէն ոչ մէկ զոհողութիւն, տարբեր երեւալու համար ոչ մէկ ջանք կ'ընէր: Գեղամը իր շահերուն, փառասիրութիւններուն, նպատակներուն համար իր անհատական տենչանքները կը ներմղէր, կ'երեւար այնպէս՝ ինչպէս պէտք էր ըլլար ուղղափառութեան գծով: Բան մը կը պարտէր քիչ մը ամենուն, բան մը կը սպասէր, բան մը կը մոլորար քիչ մը : Կը նմանէր այն կիներուն որոնք նայլըն գուլպայ կը տենչան՝ անպայման կը տենչան, աղամանդ կը

տենչան՝ անպայման կը տենչան, մուշտակ կը տենչան՝ անպայման կը տենչան, գինը չեն խորհիր, ամեն ինչ կ'ընեն ունենալու համար, ետքը կը վճարեն գինը: Գեղամ Սեւան ուժը չունէր ուզածը չուզելու, ուզածը չունենալու, գրկուելու այն բաներէն որոնք իրեն համար կենսական էին, մատնուելու այն կեանքին որուն վիպային հմայքը զինքը կը դիւթեր հեռուէն... գրականութեան մէջ մնալու պայմանով, երթալ ընկերներու հետ պոհեմոթենէ, արկածախնդրութենէ ճառել, տասնոց չունիմ ըսել, տառապանք երգել, *թեսի պոյ* ձեւանայ, «սալոնի ձախլիկութիւն» ծախել-յետոյ տուլն դառնալ՝ քաղքենիական բարօրութիւնը գտնել տաքուկ մուճակներու մէջ, աւելի հաճոյքով ըմբռնելու համար յաջորդ օրուան «վիպային» պոհեմոթենան թատերական ներկայացումը: Տունէն ներս՝ Տոքթ. Ելքէ, բեմին վրայ՝ Մր. Յայտ:

Այս բոլորը՝ միայն Չարեհ Կիւմիլչեանը գիտէր ամեն մանրամասնութեամբ: Յիմա կը ջանայ Կիւմիլչեանը մէջտեղէն վերցնել: Ինչպէս ոճրագործ մը կ'ուզէ սպաննել իր ոճիրներուն միակ վկան: Կը ցանկայ որ իր «յաջողութեան» փուլերուն միակ իրազեկը գոյութենէ դադրի աշխարհի վրայ, կամ «անվնաս» դառնայ:

Կորսուած Գարուններու հրատարակութեան առթիւ, անոնք որ Գեղամը Կիւմիլչեանէն առաջ եւ Կիւմիլչեանէն լաւ կը ճանչնային, ըսին. «Զ'արժեր զբաղիլ այդ մարդով: Արհամարհէ զինքը: Արդէն հաւանական չէ որ կարենաս ձայնդ լսելի ընել Յայաստանի մէջ՝ ուր Գեղամ Սեւանը հաւանաբար իր կոնակը տուած է ամուր յենակէտի մը»:

Ճիշդ է, գերազանցապէս արհամարհելի, եւ արգահատելի, Էակ մըն է Գեղամ լիուն Սեւանը: Բայց Կիւմիլչեանը ինքզինքը պատասխանատու կը զգայ հայ գրականութեան մէջ Գեղամ լիուն Սեւան կոչուած Էմփոսթէօր մը հաստատած ըլլալուն: Եւ չ'ուզէր հաւատալ թէ ոեւէ Էմփոսթէօր, որ կոնակը ամուր յենակէտի մը կու տայ Յայաստանի մէջ, կրնայ անպատիժ գործել յաւիտենաբար:

Եթէ Գեղամը դիմակագերծելով յաջողի զայն վար առնել, այսօր, այն պատւանդանէն որուն ճամբան ինք հարթեց անոր քայլերուն առջեւ՝ տասնըհինգ տարի առաջ, սրբագրած պիտի ըլլայ այն ծանր յանցանքը զոր անգիտակցաբար գործած է հայ գրականութեան, մարդկութեան եւ գաղափարական կեանքի դէմ:

Երբեք շատ ուշ չէ չարագործի մը արգելք ըլլալու համար նոր չարագործութիւններ ընելու:

Ան՝ զոր Գեղամ Լ. Սեւանը կոչած է
Չարեհ Կիւմիլչեան
կամ՝
Վապզէն Պերպերեան *
* * *

(Շար. 2 եւ վերջ)

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽԶԻՆԵԱՆ

ԶՈՆ ԱՓԴԱՅՔԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԶՈՆ Հոյեր Ափղայքը (1932–2009) դժուար թե կարիք ունի ներկայացման: Մինչդեռ աշխարհահռչակ այս ամերիկացի գրողի շփումները հայուժեան հետ արժանի են ուսումնասիրության եւ ներկայացման:

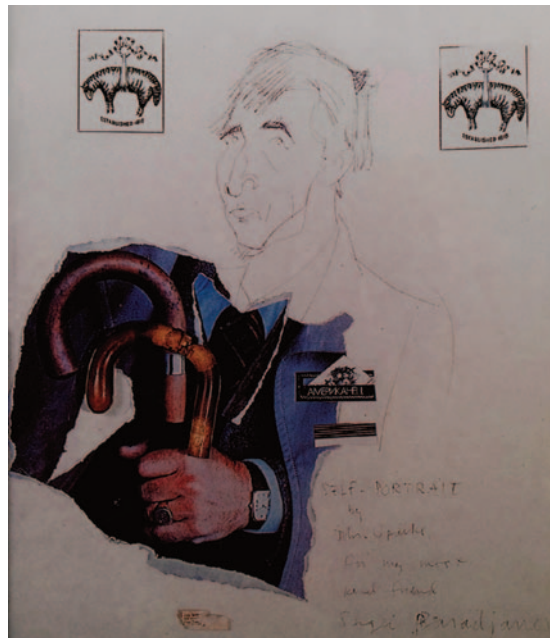
Սոյն թեմային (մասնաւորապէս՝ հայկական թեման Ափղայքի ստեղծագործութեան մէջ) ցայժմ անդրադարձել է Արա Պալեօզեանը²:

ՓԱՐԱՋԱՆՈՎ

1964ին Ափղայքը եւ կինը՝ Մերի Ափղայքը, ԱՄՆ Պետդեպարտամենտի անունից ուղեւորուել են Խորհրդային Միութիւն՝ լինելով մի քանի քաղաքում, նաեւ՝ Երեւանում:

Կիւեւում նա այցելել է կինոթեմադրիչ Մերգէյ Փարաջանովին (1924–1990): Մանրամասն տեղեկութիւններ չկան, թէ ինչ հանգամանքներում են նրանք հանդիպել, սակայն ջերմ վերաբերմունք են ունեցել միմեանց հանդէպ: Նաեւ նկարչական շնորհքով օժտուած Ափղայքը Փարաջանովին է նուիրել իր գծանկար ինքնադիմանկարը, որը մակագրել է այսպէս՝

*Չուն Ափղայքի
ինքնանկարն
իմ ամենաբարի ընկեր
Սերգէյ Փարաջանովի համար:*

Փարաջանովը պատասխանել է՝ Ափղայքի ինքնանկարը *կույժի* վերածելով (ինչպէս նա սիրել է վարուել իր նշանաւոր երկրպագուներից ստացած մատունք-

¹ Յօդուածի ոռւտերէն տարբերակը տե՛ս *Литературная Армения*, 2, 2021, էջ 169-174: Անգլերէն տարբերակը տե՛ս Artsvi Bakhchinyan, “John Updike (1932-2009) and the Armenians”, *Հայկական հայագիտական հանդէս*, թ. 42/2, 2022, էջ 569-574:

² Տե՛ս *Armenia Observed*, edited by Ara Baliozian, New York, Ararat Press, 1979, p. 149-151:

ների, օրինակ՝ Ֆեդերիկո Ֆելինիի նամակի հետ): Այսօր այս *կոլաժ*ը ցուցադրվում է Երեւանի Սերգեյ Փարաջանովի թանգարանում:

Ի դեպ, Փարաջանովի բարեկամ Միխայիլ Վարդանովի որդին՝ Մարտիրոս Վարդանովը, հետեւեալն է գրել.

Ես բախտ եմ ունեցել միառժամանակով հանդիպել Ջոն Ափոլայքին՝ նրա մահից քիչ ժամանակ առաջ. մենք խօսեցինք Սերգեյ Փարաջանովին նրա կատարած այցի եւ իմ «Փարաջանով. վերջին գարունը» ֆիլմի մասին: Աւելի ուշ ես գրեցի այդ օրուայ մասին եւ նոյնիսկ առաջարկեցին այն ընդգրկել Ափոլայքի մասին յիշողությունների գրքում, բայց այն ժամանակ կարծում էի, թէ դա տեղին չէ, քանի որ ես միայն մէկ անգամ եւ կարճ ժամանակ էի հանդիպել նրան: Ես վերջերս նորից կարդացի այն եւ գուցէ որոշեմ հրատարակել այստեղ կամ այլուր, երբ հնարաւորութիւն ունենամ պատշաճ կերպով անդրադառնալու այդ օրումս³:

Այդ յուշագրութիւնը տակաւին չի հրատարակուել:

Երբ 1973ին Փարաջանովը բանտարկուել է, Ջոն Ափոլայքը միացել է հայագրի կինոբեմադրիչին ազատելու համար սկսուած միջազգային արշաւին՝ Ֆրանսուա Սագանի, Ժան-Լիւկ Գոդարի, Ֆրանսուա Տրիւֆոյի, Լուիս Բունուէլի, Ֆեդերիկո Ֆելինիի, Միքելանջելո Անտոնիոնիի, Անդրէ Տարկովսկու, Լուի Արագոնի եւ այլոց հետ: Ի դեպ, Ռոն Յոլտուէյի «Փարաջանով. Ռեքուիէմ» վաւերագրական ֆիլմում (1994, Գերմանիա-ԱՄՆ) ընդգրկուած արխիւային դրուագներից մէկում Փարաջանովը խօսում է Ափոլայքի՝ իրեն բանտից ազատելու արշաւին միացած լինելու մասին: Ինքը՝ գրողը, *Ջոն Ափոլայք հանրագիտարանի* հեղինակ Ջէք դէ Բելիսին ուղղուած նամակում Փարաջանովին նկարագրել է որպէս «*մի կենդանի հաղորդալար հին բարի ԽՍՀՄում մեկուսացուածների մէջ*»⁴:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վերադառնալով Ափոլայքի՝ ԽՍՀՄ այցին, նշենք, որ Ջոն Սթէյնբէքից յետոյ նա երկրորդ ականաւոր ամերիկացի գրողն էր (Սարոյեանին չհաշուած), որը 1960ականներին այցելեց Խորհրդային Յայաստան (երրորդը եղաւ Արթուր Միլերը):

Երբ *Գրական թերթը* 1964ի մարտի 13ի համարում լոյս ընծայեց Ջոն Ափոլայքի «Կախարդը կը խփի մայրիկին» պատմուածքը՝ Արմեն Յովհաննիսեանի՝ ռուսերէնից կատարած թարգմանութեամբ, հազիւ թէ այդ ժամանակ որեւէ մէկն իմանար, որ այդ տարի ամերիկացի գրողը կը հիւրընկալուի Յայաստանում: Նոյն *Գրական թերթը* 1964ի նոյեմբերի 13ին «Յայաստանը հրաշալի է» վերնագրի ներքոյ գրեց.

³ Տես <https://parajanov.com/updike/>

⁴ Jack De Bellis, *The John Updike Encyclopedia*, Westport (CT), Greenwood Publishing Group, 2000, p. 69.

Վերջերս Երեւանում Էր գտնուում ամերիկեան նշանաւոր գրող Ջոն Ապոլլոյ (sic): Նա ծանօթացաւ Հայաստանի մի շարք տեսարժան վայրերին, դիտեց Երեւանի նորակառոյցները, եղաւ ՍՍՈՄ ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարեանի արուեստանոցում:

Ջոն Ապոլլոյին ընդունեց Հայաստանի գրողների միութեան առաջին քարտուղար Էդ. Թովիչեանը: Չրոյցին ներկայ էին նաեւ մի շարք սովետահայ գրողներ: Հայաստանի գրողների հետ ունեցած վրոյցները, հայկական հին հոյակապ յուշարձաններին ծանօթանալը, ասաց Ապոլլոյը, հնարաւորութիւն ընձեռեցին խորամուխ լինելու հայկական հին կուլտուրային, հայ ժողովրդի պատմութեանը: Ուրախութեամբ իմացայ, որ հայ գրողները քաջատեղեակ են ամերիկեան գրականութեանը, եւ միաժամանակ ամօթ պգացի, որ եւ շատ քիչ բան գիտէի հայ հարուստ գրականութեան մասին:

– Հայաստանի անպուզական գեղեցկութիւնը, պայուն, ասպեցուցիչ աստիճան հիւրընկալ մարդկանց կերպարը ընդմիշտ կը մնայ իմ յիշողութեան մէջ,– վերջում յայտարարեց Ջոն Ապոլլոյը:

Ինչպէս նշուեց մեջբերման մէջ, Երեւանում Ջոն Ապոլլոյն այցելել է Մարտիրոս Սարեանի արուեստանոցը: Այժմ Սարեանի տուն-թանգարանի մշտական ցուցահանդէսում տեղ է գտել Ապոլլոյի նամակը, որից տեղեկանում ենք, որ չնայած ամերիկացի գրողը չի հանդիպել հայ մեծ նկարչին, սակայն վայելել է նրա արուեստը: Ստորեւ թարգմանաբար ներկայացնում ենք նամակի *տեքստը՝* Սարեանի տուն-թանգարանի սիրայօժար թոյլտուութեամբ.

Նոյեմբերի 5

Յարգելի պարոն Սարեան.

Ես եւ կինս ցանկանում ենք շնորհակալութիւն յայտնել ձեր բարութեան համար, որ թոյլ տուեցիք մեզ այսօր այցելել ձեր գեղեցիկ տունը եւ արուեստանոցը. մենք իրապէս ցաւում ենք, որ ձեր առողջութիւնը եւ ձեր կնոջ համար ձեր անհանգստութիւնը խանգարեցին մեր հանդիպմանը: Մենք երկուսս էլ մեծ բաւականութիւն ստացանք՝ դիտելով ձեր կենսուրախ եւ հպօր նկարները, որոնց մասին յիշողութիւնն արդէն դարձել է այս գեղեցիկ երկիր մեր այցի մի մասը: Մաղթում ենք թէ՛ ձեզ, թէ՛ ձեր կնոջը առողջութիւն եւ նորից շնորհակալութիւն ենք յայտնում ձեր հիւրընկալութեան համար:

Շատ անկեղծօրէն՝

Ջոն Ապոլլոյ եւ Մերի Ապոլլոյ:

Ապոլլոյի՝ Հայաստան կատարած ուղեւորութեան ամենից կարեւոր պահն այն է, որ նա գրել է «Երեւան» բանաստեղծութիւնը՝ այդպիսով իր հարուստ գրա-

կան ժառանգութեան մէջ աւելացնելով մի փոքրիկ, բայց բաւական հմայիչ հայկական *մոտիւ*: Թէեւ խորհրդային չորս այլ քաղաք՝ Մոսկուան, Լենինգրադը (այժմ՝ Սանկտ Պետերբուրգ), Կիւելը եւ Թբիլիսին, նոյնպէս «արտօնեալ» եղան՝ անմահանալու Ափղայքի *պոեզիայ*ում: Այդ կարճ բանաստեղծութիւնները տպագրուել են նախ *Նիւ Եորքեր* շաբաթահանդէսում (1965 թ. մայիսի 29, էջ 34)՝ «Փոստային բացիկներ խորհրդային քաղաքներից» խորագրի ներքոյ եւ այնուհետեւ ընդգրկուել են *Միջնակէտ եւ այլ բանաստեղծութիւններ* գրքում (Նիւ Եորք, 1969)⁵: Աւելի ուշ այս շարքը ներառուեց Ջոն Ափղայքի *Բանաստեղծութիւնների ընտրանի. 1953-1993* ժողովածուում (Նիւ Եորք, 1995)⁶:

Ափղայքի մասին մենագրութեան հեղինակ Դ. Քուէնթին Միլլերի վկայութեամբ՝ նրա մրցակիցներից ամերիկացի գրող Ջոն Չիւէրը «Փոստային բացիկներ...»ը բնութագրել է որպէս «*հինչ-որ տիւմար բանաստեղծութիւններ Ռուսաստանի քաղաքների մասին*»⁷: Մինչդեռ իր՝ Միլլերի կարծիքը շատ աւելի մասնագիտական եւ ուշագրաւ է.

Այս բանաստեղծութիւնները ծառայում են որպէս Արեւմուտքի եւ Արեւելքի պայուսիւնների միջեւ եղած տարբերութիւնների ու նմանութիւնների լրացուցիչ պատկերապարտումներ... «Թբիլիսի» բանաստեղծութեան մէջ վրացի բանաստեղծները պարծենում են, որ իրենց լեզուն «աւելի հին է, քան լեռները»... Իսկ «Երեւան»ում (տուֆ քարն է) «...ծառայարդ ուղիներին դառնում հիմք, / Որոնք ետին, մութ խորշերից պատմութեան / Տանում են դէպ սրերից վերժ վառ գալիք»: Սակայն այս բանաստեղծութիւններում կան նաեւ Արեւելքի իրողութիւններն Արեւմուտքին կապող այլ առնչութիւններ եւ արձագանքներ: Ափղայքը երկու աշխարհները շաղկապում է «Բացիկներ խորհրդային քաղաքներից» շարքի վերջին բանաստեղծութեան՝ «Երեւան»ի վերջին քառատողում...»⁸:

Ափղայքի «Երեւան» բանաստեղծութիւնը երկու անգամ արեւմտահայերէն թարգմանութեամբ հրատարակուել է Բոստոնի *Պայքար* հանդէսում (1965) եւ Բէյրութի *Սփիւռք* շաբաթաթերթում (1971)⁹: Բանաստեղծութեան արեւելահայերէն թարգմանութիւնը կատարել են ես եւ տպագրել մամուլում 1994-ին¹⁰, որը ներկայացնում են ստորեւ.

⁵ John Updike, *Midpoint and Other Poems*, New York, Alfred A. Knopf, 1969.

⁶ John Updike, *Collected Poems, 1953-1993*, New York, Alfred A. Knopf, 1995.

⁷ D. Quentin Miller, *John Updike and the Cold War: Drawing the Iron Curtain*, Columbia (MO) and London, University of Missouri Press, 2001, p. 114.

⁸ Idem, p. 114-115,

⁹ Իսպաներէն թարգմանութիւնն էլ հրատարակուել է Վարդան Մատթեոսեանի կողմից: Տե՛ս Vartan Matiossian, "Mosaico de tiempos y percepciones", *La Prensa*, 19 de febrero de 1989:

¹⁰ Տե՛ս Ջոն Ափղայք, «Երեւան», *Հայրենիքի ձայն*, 21-27 Ապրիլ 1994:

ՉՈՆ ԱՓԴԱՅՔ

ԵՐԵՒԱՆ

*Հայաստանը՝ Ասիայի որրը տնանկ,
Վերջապէս աստ կառուցել է ամրակուռ
Իր ապաստանը՝ թուրքերին հակառակ,
Տուֆ անունով հրաքուխի քար կակուղ:*

*Տաշոււմ է այն ու քանդակոււմ դիրութեամբ,
Եւ ծառապարդ ուղիներին դառնում հիմք,
Որոնք ետին, մութ խորշերից պատմութեան
Տանում են դէպ սրերից վերծ վառ գալիք:*

*Հիւրանոցը վարդագոյն է, վառվռուն,
Հրապարակի դիմաց: Խանձոււմ են ահա
Լեռները, որ քարձր սիւներ են կրում
Եւ ուժ կորպում սիրով լճից Սեւանայ:*

*Տեսանելի, քայց եւ անհաս, որպէս ամպ,
Արարատն է ծփում՝ խղճի մի փարոս,
Չի այստեղ, ուր Նոյ նահապետն իջաւ ափ,
Հին Արեւմուտքն է սկաւում քարքարոս:*

Հրապարակմանս կտրօսի պատճենն ուղարկեցի Չոն Ափդայքի հասցեով, որը վերադարձաւ ինձ՝ վերածուած գեղեցիկ մասուկների, քանի որ կրում է Ափդայքի հետեւեալ գրութիւնը.

Արծուի Բախչինեանին.

Շնորհակալ եմ քանաստեղծութեանս սիրառատ թարգմանութեան համար:

Լաւագոյն մտղթանքներ

Չոն Ափդայք

8/27/95:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՆ ՏՊԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԽՍՀՄ-ից վերադառնալուց յետոյ Ափդայքն իր *Բեխ, մի գիրք* վեպում (1970) գեղարուեստօրէն նկարագրել է իր ճանապարհորդութիւնը: Վեպի հերոս Յենրի Բեխը հրեական ծագումով միջին տարիքի ամերիկացի գրող է, որը կառավարութեան հովանաւորութեամբ կնոջ՝ Բէյթի եւ Ռէյնոլդս ազգանունով ամերիկացի մի զոյգի հետ ուղեւորութիւն է կատարում Երկաթէ վարագոյրի երկրներ, լինում է նաեւ Հայաստանում:

Ստորել թարգմանաբար ներկայացնում ենք վեպի՝ Հայաստանին վերաբերող հատուածը¹¹.

Նոյ. 4 [1964] Չուարթնոց: Հայկական տաճար: Հին ոսկորներ՝ ոսկեայ երիզների մեջ: Մեր ուղեկիցն ունի թուլացած ձեռք, պատերապմի գրառում, սիրալիր ժպիտ, ծաւալուն վեպ է գրում 1905 թուականի ապրտամբութեան մասին: Նոր քաղաք՝ վարդագոյն եւ եսասմանագոյն քար, հինը՝ կուտակուած ասիական կոպիճ: Այստեղով Հնդկաստան անցնող Ալեքսանդրի պալատի ակերակներ: Սքանչելի մի կիրճ:

Նոյ. 5: Սեւանայ լիճ, մռայլ, գորշ, ծծմբային լողափ, վեց ոտնաչափ իջած լիճ՝ ոռոգելու համար հողը: Չոր եւ վարդագոյն հող: Վերադառնալով հիւրանոց՝ մի մարդ ինձ կանգնեցրեց ընդունարանում, ճանաչեց ինձ, եկել է Ֆրեյնոյից՝ ազգականներին այցելութեան, ասաց, որ չի կարողացել աւարտել «Ընտրեալը»¹², ինքնագիր խնդրեց: Ընթրիք հայ գիտաւերելակայական գրողների հետ, Բէյթն իր տարերքի մեջ է, ուլում են իմանալ, թէ ճանաչում եմ Ռէյ Բրեդբերիին, Մարշալ Սքլահանին, Վանս Փաքարդին, Միթչել Վիլսոնին: Չեմ ճանաչում: Օհ: Ասացի, որ ճանաչում եմ Նորման Պոդհորեցին, եւ ինձ հարցրին, թէ նա՞ է գրել «Մերկ եւ մեռածը»:

Նոյ. 6: Երկարատեւ ուղեւորութիւն դեպի «գործող» վանք: Այնտեղ երկու վանական են ապրում: Մատուռը կառուցուած է պինդ քարից, թփերը լեցուն են կտորի փոքր ծուէններով, մարդիկ ցանկութիւն են պահում: Բէյթը վերցնում է իմ թաշկինակը, մի կտոր պատռում, կսպում է թփին, ցանկութիւն է պահում: Շատագունում է, երբ ես վարմանք եմ ցոյց տալիս: Գետինը կեղտոտուած է փոխաբերուած ոսկորներով: Բակում մի խումբ գիւղացիներ ծիսական սեղան են բացել՝ նշելու տղայ պաւակի ծնունդը: Պնդում են, որ միանանք իրենց. Ռէյնոլդսները ցնծում են. ամերիկեան դիւանագետների համար դժուար է այս իսկական մարդկանց հետ շփուելը: Խորամանկ հոգեւորական՝ մօրութի մեջ ոսկեայ ժանիքներով: Բոլոր հայերը կրում են սպորտային կօշիկներ, ինչպէս Սարոյեանի կերպարները: Ճանճեր՝ գինու մեջ, գառան մի տաք կտորներ, օրհնանքներ, կենացներ մեր քրքջացող, կլոր ծնկներով, ելակագույն-շիկագույն Էլեն Ռ.-ի պատուին: Հեռանալիս տեսանք իսկական վանականին, որը քայլում էր կիսաքանդ եպրապատի երկայնքով: Անսպասելիօրէն երիտասարդ: Գունատ, անարտայայտիչ, շատ հեռաւոր: Լրտնւ է: Չոր երկրները լաւագոյն սրբերն են

¹¹ Վերցրել ենք Արա Պալեօգեանի խմբագրած հատորից (*Armenia Observed*, p. 150):

¹² Բեխի երեւակայական վեպը (տե՛ս անդ, էջ 151):

ծնունդ: Ռեյնոլդսները կուշտ են ժողովրդական խնջոյքի Էֆեկտներից, փակուում են հիւրանոցում, մինչ ես ու Բէյթը, որպէս կոփուած մեղսագործներ, երկաթէ ստամոքսներ, ճաշի ենք գնում ճերմակահեր արւեստագետի հետ, որը նկարում է գրաւիչ դէմքեր, նշածել ասքեր, մարդակերպ մրգեր եւ այլն:

Չի բացառուում, որ այս ճերմակահեր նկարչի մասին գրելիս Ափոյաքը նկատի է ունեցել Մարտիրոս Մարեանին, որը յայտնի է իր պատկերած գրաւիչ դէմքերով, նշածել (Ափոյաքի գործածած sloe բառը կարելի է թարգմանել նաեւ թուխ) եւ մրգերով...

Ի դէպ, 1971 թ. իր իսկ հերոսի՝ Բեյի կողմից իբր կատարուած ինքնահարցազոյցում Ափոյաքը մեկնաբանել է, որ իր այդ վէպում նա ուզում էր գրել «մի գրողի մասին, որը հրեայ է, նոյն անխուսափելիութեամբ, որ գորգավաճառը պիտի հայ լինի»¹³:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՅԼ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒՄՆԵՐ

Չուն Ափոյաքը որոշ չափով ծանօթ է եղել հայ *սրտկոյտ*ին: Ինչպէս Վիլեամ Սարոյեանը եւ Ռոբերտ Փէն Ուորենը, նա եւս բարձր է գնահատել հայ միջնադարեան հայրենների ժողովածուն՝ անգլիագիր հայ բանաստեղծուհի եւ թարգմանչուհի Դայանա Տէր-Յովհաննիսեանի թարգմանութեամբ (վերնագրուած «Նստիր կողքս ու լսիր Քուչակ»)՝¹⁴: Ըստ նրա՝ այդ հատորը «արժեքաւոր գիտական ծառայութիւն է մատուցում: Թարգմանութիւնները նրբագեղ են եւ յուլիչ»¹⁵:

Ափոյաքի *Էս* վէպի (1988) հերոսներից է Արիաթ անունով մի սուրբ մարդ, իսկական անունով՝ Արթուր Սթայմեթս, որը հմուտ է հինդուիստական կրօնին ու սանսկրիտին, բայց իրականում կէս հրեայ, կէս հայ է՝ Ուոթերթաունից (Մասաչուսեթս), որը 15 տարի ապրել է Յնդկաստանում¹⁶: Ինչպէս Ափոյաքի գործերից շատերի, այս մէկի գործողութիւնները եւս կատարուում են Նոր Անգլիա նահանգում, իսկ Ուոթերթաունը պատահաբար չի ընտրուած, դա նահանգի առաւել հայրենակ քաղաքներից է (որի անունը հայերը կատակով թարգմանում են Ջրաշէն): Ի դէպ, նշենք, որ Դէյվիդ Ֆոսթեր Ուոլեսի *Անասիման կատակ* վէպում եւս (1996) Ուոթերթաունը յիշատակուում է հայկական առնչութեամբ:

Ինչ վերաբերում է իր հերոսին մօր կողմից կէս հայկական ծագում վերագրելուն, ապա ենթադրուում է, որ Ափոյաքը ներշնչուել է միստիկ Գեորգի Գուրջիելից, որի գրութիւններին նա ծանօթ էր: Իր *Նապաստակը հարուստ է* յայտնի

¹³ Jack De Bellis (editor), *John Updike: The Critical Responses to the Rabbit Saga*, Westport (Ct.), Praeger, 2005, p. 68.

¹⁴ *Come Sit Beside Me and Listen to Kouchag: Medieval Armenian Poems of Nahabed Kouchag*, translated by Diana Der Hovanesian, New York, Ashod Press, 1984.

¹⁵ *Translation Review*, vol. 17-22, 1985, p. 20.

¹⁶ De Bellis, *The John Updike Encyclopedia*, p. 32.

վեպի (1981) հերոսուհիներից Մելանին ուսումնասիրել է Գուրջիելին: Մելանիի ընկերը՝ Նելսոնը, ծաղրում է վերջինիս հետաքրքրությունները, սակայն հերոսուհին նրան նոյնպես խորհուրդ է տալիս Գուրջիել կարդալ: Ըստ Ափոյայքի ստեղծագործության ուսումնասիրող Մերի Օ'Քոնելի՝ որոշակի ամնչություններ են առկայ Մելանիի կերպարի եւ Գուրջիելի միջեւ¹⁷:

1996 թ.ին *Նիւ Եորքերը* (հոկտեմբերի 14) հրատարակել է Ափոյայքի մի ակնարկը, որտեղ յիշուում են 1912-ին «Տիտանիկ» նաւի խորտակումը ու որ փրկւլաւծների մէջ եղել են «*վախկոտ մարդիկ... երբեմն՝ կանանց հագուստով, տարբեր կերպով յիշուած որպէս իտալացի, ճապոնացի, հայ եւ ֆիլիպինցի*»¹⁸: Սակայն այդ ակնարկը ինձ տակաւին չի հանդիպել:

Հայկականի հատուկենտ յիշատակումներ կան Ափոյայքի *Դէպի ժամանակի աւարտը* (1997) *Ֆանտաստիկ* վեպում, որի հերոս Բենը խորանում է Փոքր Ասիայի պատմութեան մէջ, տեղեկանում, որ «*տարածաշրջանի հայերը հաւատարիմ մնացին քրիստոնէութեանը, բայց Առաջին աշխարհամարտի տարիներին վայրագորէն մորթուեցին*»¹⁹: Իսկ գրողի 22րդ՝ *Ահաբեկիչ* վեպում (2006), մէկ անգամ յիշատակուում է Հայաստանը: Հերոսներից մէկն ասում է. «*Նրանք ուլում են արեւելեան գորգեր, կարծես լիբանանցիները Հայաստանից են, Իրանից*»²⁰:

Վերջում կը ցանկանայի նշել, որ չնայած այս կապերին, հայ ընթերցող լայն հանրութեան համար Ջոն Ափոյայքը շարունակում է մնալ անյայտ գրող: Մի քանի պատմուածք թարգմանաբար հրատարակուել են պարբերականներում եւ ժողովածուներում, առանձին գրքով ցայժմ լոյս է տեսել միայն *Էս* հատորը (թարգմանուած՝ «Ս.», Երեւան, «Անտարես», 2021), ուստիել Ափոյայքի հիմնական ստեղծագործութիւնները տակաւին սպասում են իրենց հայերէն թարգմանիչներին... *

¹⁷ Տե՛ս Mary O'Connell, *Updike and the Patriarchal Dilemma: Masculinity in the Rabbit Novels*, Carbondale (IL), SIU Press, 1996, p. 199-200:

¹⁸ John Updike, "It Was Sad", *The New Yorker*, October 14, 1996 (հմմտ. *Filipinas Magazine*, 1996, p. 10):

¹⁹ John Updike, *Toward the End of Time*, New York, Alfred A. Knopf, 1997, p. 125.

²⁰ John Updike, *Terrorist*, New York, Alfred A. Knopf, 2006, p. 150.

ԱՐՄԵՆ ՎԱՀՐԱՄԵԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության վաստակաւոր նկարիչ, Հայաստանի նկարիչներու միութեան անդամ՝ Արմեն Վահրամեանը ծագումով Հայաստանի Լոռի մարզի Արդւին գիւղէն է:

Աւարտած է Մարտիրոս Սարեանի անուան ուսումնարանի մանրանրկարչութեան եւ Երեւանի գեղարուեստա-թատերական հիմնարկի գծանկարչութեան բաժանմունքները:

Կ'ապրի եւ կը ստեղծագործէ Երեւանի մէջ:

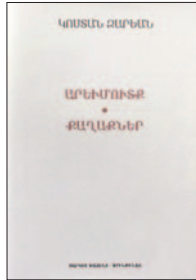
Ցուցահանդէսներով հանդէս եկած է՝ Հայաստանի, Սպանիոյ, Յոլանտայի, Մալթայի, Ֆրանսայի եւ Լիբանանի, ԱՄՆի եւ Գանատայի մէջ:

2019 թուականին, Յովհաննէս Թումանեանի ծննդեան 150ամեայ յերելեանին առիթով, Համազգային հայ կրթական եւ մշակութային միութեան Երեւանի գրասենեակին ու ՀՀ նկարիչներու միութեան համատեղ ջանքերով, Հայաստանի Նկարիչներու միութենէն ներս ցուցադրուեցան Յովհաննէս Թումանեանէն եւ Լոռիի բնութենէն ներշնչուած Վահրամեանի պաստառները:

Աստուածաշնչեան թեմաները, ծննդավայր Լոռիի հրաշալի բնութիւնը եւ մարդոց բարի ու պարզ կերպարները իր պաստառներով վերստեղծող գեղանկարիչը, ունի նաեւ գոյնի եւ գիծի նուրբ հիւսուածքներով պաստառներ, որոնցմէ քանի մը նմոյշ կը ներկայացնենք *Բազինի* այս թիւին մէջ: ✨

ՆՈՐ Ի ՆՈՐՈՅ

**ՎՐԵՄՈՒՏՔ
ՔԱՂԱՔՆԵՐ
ԿՈՍՏԱՆ
ՉԱՐԵԱՆ**
Սարգիս
Խաչենց-
Փրինթինֆո
Երևան, 2022

**Աշխատասիրութեամբ
Երուանոյ ՏԵՐ-Խաչատրեանի**

Կոստան Չարեանի (1885–1969) *Արեւմուտք* (1928) եւ *Քաղաքներ* (1930) վեպերը ինքնակենսագրական ենթաբնագիր ունեցող գիրքեր են եւ հիմնուած են գրողի մեծ կենսագրութեան վրայ: Երկու վեպերն ալ հեղինակի զեղարուեստական ինքնատիպ մտածողութեան արդիւնք են: Այս երկու գործերը առաջին անգամ ըլլալով կը տպագրուին Յայաստանի մէջ:

**ԳՐԱԿԱՆ
ԲՆԱԿԱՎՐ
ՆԻԿՈՂՈՍ
ՍԱՐԱՖԵԱՆ**
Սարգիս
Խաչենց-
Փրինթինֆո
Երևան, 2022

**Աշխատասիրութեամբ
Գրիգոր Պըլտեանի**

Այս ժողովածուն կ'ամփոփէ Նիկողոս Սարաֆեան բանաստեղծի (1902-1972) փորձագրական Էջերուն մեծ մասը. քննադատական Էջեր, ուսումնասիրութիւններ,

խոհական յօդուածներ հայ եւ օտար գրականութեանց մասին ընդհանրապէս: Տարաբնոյթ եւ նոյն ատեն ներքին կապերով ամբողջ մը կը կազմեն, իրենց սեւեռումներով: Կը լուսաբանեն Սարաֆեան բանաստեղծն ու արուեստագետը: Գրութիւնները նախապէս տպուած են սփիւռքահայ մամուլին մէջ: «Յաւելուած» բաժինին մէջ կը տրուին երկու անտիպ աշխատութիւններ, գրողի արխիւէն առնուած:

**ՔԵՐԹՈՂԱՆՔ
ՆԻԿՈՂՈՍ
ՍԱՐԱՖԵԱՆ**
Սարգիս
Խաչենց-
Փրինթինֆո
Երևան, 2022

**Աշխատասիրութեամբ
Գրիգոր Պըլտեանի**

Ֆրանսահայ բանաստեղծ Նիկողոս Սարաֆեան (1902-1972) սփիւռքահայ գրականութեան առաջին սերունդի ամենէն յանդուգն եւ ինքնատիպ բանաստեղծն է, նորոգող ու շարունակող արեւմտահայ աւանդին: Մահուան յիսնամեակին առթիւ լոյս տեսնող այս ժողովածուն կ'ամփոփէ կէս դարու երկայնքին ծաւալած քերթողական արտադրութիւն մը, բանաստեղծական շարքեր, առանձին քերթուածներ, ընդարձակ պոէմներ: Ներկայացուած են նաեւ բազմաթիւ անտիպ Էջեր, որոնք լոյս կը տեսնեն առաջին անգամ, ծանօթագրութիւններով:

**ԿԱՄ
Յանդէս
վերլուծական
քննադատական
ԹԻՒ 10
Երևան, 2022**

Մարկ Նշանեանի հիմնադրած *ԿԱՄ* հանդէսի առաջին հատորը լոյս տեսած է 1980 թուականին Փարիզ: Եօթներորդ թիւէն սկսեալ ան կը հրատարակուի Երևանի մէջ Դաւիթ Մոսինեանի գործակցութեամբ: Տասներորդ թիւը բաղկացած է չորս բաժներէ: Առաջին բաժինը նուիրուած է օտարութեան եւ մոռացութեան նկատմամբ փիլիսոփայական ու գրական անդրադարձերուն, երկրորդ բաժինն մէջ զետեղուած են տարագրութեան մասին թարգմանական յօդուածներ: Երրորդ բաժինին մէջ կը շարունակուի նախորդ թիւին մէջ արծարծուած հետազոտութեան նիւթը, իսկ չորրորդ բաժինը յատկացուած է վերջին շրջանին հրատարակուած հայալեզու գիրքերու գրախօսականներու: Հատորը լոյս տեսած է Գայուստ Կիւլպէնկեան հիմնարկութեան եւ Յայաստանի Հանրապետութեան ԿԳՄՍ նախարարութեան օժանդակութեամբ: *ԿԱՄ* թիւ 10ը նուիրուած է Վահան Իշխանեանի յիշատակին: